

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁG- ÉS REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT

VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET

Műhelytanulmányok

99. szám

2013. június

Artner Annamária

Válságtól válságig –
a globális tőkerendszer mechanizmusai

1112 Budapest, Budaörsi út 43.
Tel.: (06-1-)309-2643 • Fax: (06-1-)309-2624
E-mail: vki@vki.hu
www.vki.hu

ISSN 1417-2720
ISBN 978 963 301 597-1

A tanulmány a 104210 K jelű OTKA-projekt keretében folyó kutatás alapján készült.

A Világgazdasági Kutatóintézet 1973 tavaszán, még az első olajárrobbanás előtt alakult meg, tükrözve azt az igényt, amely a világgazdaságban zajló nagy átalakulás leírására és megértésére, ezen a bázison pedig a magyar gazdaság és társadalom fejlesztése szempontjából releváns trendek feltárására irányult.

1971-ben, a dollár aranyra való átvált-hatóságának felfüggesztésével a stabil nemzetközi valutarendszert biztosítani hivatott Bretton Woods-i rendszernek vége szakadt. Ugyanebben az évben hozta ki az Intel a termelés egész technológiáját forradalmasító mikroprocesszort (a számítógép vezérlő egységének miniatürizált változatát). 1972-ben indult útjára az egységes európai monetáris rendszer első kísérlete, az ún. „valutakigyó”, folyt az európai integráció széleségi bővítése, és 1973-ban a tagok száma 6-ról 9-re emelkedett. A fúziók szaporodásából, a vállalati méretek növekedéséből már felsejlett az addig soha nem látott léptékű tőkekoncentrációs hullám, a multi- és transznacionális vállalatok szerepének gyors növekedése. Nem utolsósorban pedig a kelet-európai integráció (KGST) már évek óta a nemzetközi gazdasági együttműködés hatékonyságának fokozására törekedett (1971-ben írták alá az ezt célzó ún. „Komplex Programot”)¹

A világgazdasági korszakváltás hajnalán született Világgazdasági Kutatóintézet feladatához és az akkori, mára erodálódott tudományos igényekhez híven, minden tanulmányával e komplexitás megközelítésére törekedett. Jól látszik ez Kádár Béla mindössze 22 hagyományos írógépoldalt betöltő munkáján is (Kádár Béla: Év végi gondolatok a világgazdasági helyzet alakulásáról. Kézirat, MTA VKI, Budapest, 1977), amelyben mind a megelőző évtizedek tendenciái, mind az akkori jelennek a jövőre vonatkozó imperatívuszai és kérdőjelei feltűnnek.

¹ Erről a mára méltatlanul, a történet- és közgazdaságtudományt és a napjainkat (ismét) jellemző világméretű korszakváltás megértése szempontjából károsan elhanyagolt témáról – nevezetesen a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti, formációelméletileg tévesen „szocialistának” nevezett korszak nemzetközi gazdaságának fejlődéséről, problémáiról és útkereséseiről – Meisel Sándor (1979).

Alább röviden összefoglaljuk Kádár Béla írásának lényegét. Megjegyzéseinket zárójelben, „A.A.” monogrammal közöljük.

1) PILLANATFELVÉTEL A 70-ES ÉVEK VÉGÉRŐL

Kádár tanulmánya a 70-es évek két olajárrobbanása között, a másodiknak az előestéjén íródott. Az első olajárrobbanást² követő, az olaj reálárának mérséklődésével járó „kegyelmi időszak” már véget ért, a kilábalás reményével kecsegtető évek elmúltak, a tőkeértékesülésben ismét zavarok mutatkoznak, bizonyosságul annak, hogy a nem-sokára bekövetkező második olajárrobbanás nem oka, hanem következménye a strukturális válságnak. Bár ez csak a második, és így a világgazdaság „technológiai paradigmaváltásának”³ szükségességét végérvényesen felszínre hozó olajárrobbanás után válik cáfolhatatlan bizonyossággá, Kádár Béla dolgozatából a struktúraváltás elkerülhetlensége, sőt az odáig vezető út – a korábbi technológián alapuló extenzív fejlődés kimerülése és az új technológiákra épülő intenzív fejlődés megindulása – is kiolvasható. Kádár az átmeneti („szocialista”) országok gazdaságáról csak érintőlegesen szól, vizsgálódását a tőkés világgazdaság átrendeződésére, és ennek a magyar gazdaságra vonatkozó tanulságaira koncentrálna.

A szerző, a közgazdasági elemzések ma uralkodóan pillanatfelvétel jellegű módszertől eltérően, rögtön a téma történeti beágyazásával indít. A világgazdasági fejlődés

² Az 1950-es évek végétől egészen 1972-ig az olaj ára évről évre csökkent. Az első, még csak kisebb emelkedés 1973-ban következett be, majd 1974. január 1-én az OPEC (és mögöttük informálisan a „7 nővér” olajmulti) az olaj árát 135 százalékkal növelte meg. A további áremelésekkel együtt 1975-re az olaj mintegy két és félszer volt drágább, mint 1973 végén. Átmeneti mérséklődés után 1979-től újabb, hasonló mértékű emelkedés következett, aminek eredményeképpen 1981-re az olaj ára több mint négyszeresen múlta felül az 1972-73-as szintet. Hammes – Wills (2005) és WTRG Economics (s.a.).

³ Egy hosszabb, több évtizedes tőkeértékesülési ciklus gazdasági szerkezetét, termelékenységét meghatározó technológia. A kérdésre később visszatérünk.

désnek az 1970-es évtizedben kibontakozó új szakaszát, a korábbi aranykorban nem ismert mértékű társadalmi-gazdasági egyensúlytalanságok, a jövőt pedig, az 1976-77-es növekedési gyorsulás után ismét szaporodó kérdőjelek terhelik. A konjunktúrakutató intézetek (és ez napjainkban sincs másként – A.A.) a sötétben tapogatóznak, előrejelzéseiket hónapról hónapra módosítják, írja, és „*bizonyos nemzetközi pénzügyi körök*” már 1977 második felében válság kirobbanásával számolnak. (A pénzügyek, ahol a fölös, a termelésben már kellő profittal nem befektethető tőkék landolnak, ekkor is az első – bár a valósághoz képest késve – észlelő szektor volt. – A.A.) Ugyanakkor nagymértékben megnövekedett az egyes kormányok és érdekcsoportok által befolyásoltan manipulatív információk közlése.

A növekedés 1977 második felében megtorpant, a fejlett tőkés országok GDP-je (a mából nézve gyorsnak számító – A.A.) 4 százalékkal, a fejlődőké viszont magasabb ütemben, 6 százalékkal nőtt. E két országcsoporton belül azonban felgyorsult a differenciálódás. Az USA, Japán és az NSZK dinamizmusa mögött – Norvégia és Görögország kivételével – jóval elmaradt az európai fejlettek többségének növekedése.

A gazdasági növekedés motorja, nem függetlenül az olajimport drágulásától és a dollár ezzel járó értékvesztésétől (a fejlett országokban folyó extenzív fejlődés kimerülésétől – A.A.), a 70-es években egyre inkább Európán kívülre helyeződött át (megindult az extenzív ciklus-szakasz kitelepítése – A.A.⁴). A nyitott, kis országok számára a megváltozott világgazdasági követelményekhez való igazodás nehezebb, mint az erőforrásokkal jobban ellátott nagyok számára. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy azok az országok voltak képesek hamarabb a kilábalásra (NSZK, Svájc, Hollandia), amelyek „*népszerűtlen korlátozó in-*

tézkedéseket” (vagyis a struktúraváltás feltételeit – A.A.) hamarabb vezették be. Ahol erre nem került sor, (pl. Franciaország, Ausztria, Svédország, Dánia), olvashatjuk, ott a növekedés lelassulása nem az „exogén” nehézségek felbukkanásakor, hanem a belföldi keresletösztönzést követő áremelkedés és eladósodás formájában néhány évvel később jelentkezett, kikövetelve az állami költségvetésben a korlátozásokat, de a késedelem miatt tartós egyensúlytalanságokat hagyva maga után. (Kádár itt a tipikus extenzív fejlődés szükségszerű kimerülését írja le egyes fejlett országok példáján. Az extenzív szakasz kitelepítése a fejlődő országokba csak a 80-as évektől intenzifikálódott – A.A.)

A fejlett országokban folytatódott az ipar részarányának csökkenése, de úgy, hogy a nehézipari (kohászat) és textil-ruhaipari termelés visszaeséséhez a gépipar dinamizmusa kapcsolódott. (Megjelent a „*kőolajkorszak*” utáni mikroelektronikai kor intenzív, technológiafejlesztő szakasza – A.A.) A fejletteknél lemaradó ágazatok (kohászat, textil-ruhaipar, petrokémia) termelése felfut a kevésbé fejlett országokban. (A korábbi technológia új életre kel a fejlődő országokban zajló extenzív fejlesztésekben. – A.A.)

A szerző az 1974-75-ös (akkor még csak egyszerinek látszó) recessziót az olajárrobbanás, a konjunktúraciklus és a gazdasági szerkezetátalakulás együttesének érzékeli (jelezzük: rátapint „*csomópontválság*”⁵-jellegére – A.A.). Jelzi, hogy az 1975-ös mélypont utáni fellendülést a fejlett országokban a beruházások helyett a megélénkülő magánfogyasztás vezeti, amely azonban hosszú távú növekedéshordozónak nem alkalmas egy szerkezeti átrendeződés előtt álló világgazdaságban. A termelés szerkezeti problémáira a kapacitáskihasználtság jelentős csökkenése, a fajlagos bérköltségek emelkedése, a profitabilitás csökkenése világít rá. (Ezzel felesleges tőkék meglétére utal, ami az újabb válság előjele – A.A.) Megtudjuk az anyagból, hogy az állótőkék fizikai kopásánál gyorsabb erkölcsi

⁴ A tőkemegtérülés hosszú ciklusainak intenzív szakaszában folyik az új technológiák kifejlesztése, a régiék pusztulása. Ilyenkor az innovációk felfutnak. Az extenzív szakaszt az új technológia elterjedése jellemzi. Ez utóbbi a globalizáció korában jellemzően a világgazdasági perifériákon folyik, miközben a centrumban szinte folyamatos az innováció (az intenzív szakasz). Az intenzív és extenzív ciklusszakaszra a későbbiekben bővebben is kitérünk.

⁵ A csomópontválság (Rozsnyai 2002) válságok halmozódását, a működési módban és az intézményi felépítményben változásokat követelő fordulópontot jelent. Kifejtésére később térünk ki.

kopás a recesszió alatt is folytatódott, sőt gyorsult, a műszaki fejlődés a fejlett országokban (mindenekelőtt az USA-ban és az NSZK-ban) nem állt meg, a verseny éleződött. A technológiai struktúraváltás természetére utal az a jövőbe látó megállapítás, miszerint „*minél tovább tart a beruházási kereslet visszafogása* [nyilván az elavult szerkezet szerinti beruházások esetében – A.A.], *annál nagyobb mértékben várható a beruházási expanzió kibontakozása az évtized végén*” (9. o.).

A munkanélküliség megnövekedését a szerző egyfelől konjunkturális tényezőkkel (a 70-es évek eleji válsággal), másfelől a fajlagos munkaerőköltségek megnövekedésével és strukturális tényezőkkel magyarázza. A munkanélküliség hosszú távú növekedésének tendenciáját nem említi, a magas munkanélküliséget implicite adottnak tekintti, amennyiben a 60-as évek alacsony (a fejlett országokban 4 százalék alatti) munkanélküliségét csak kivételként értelmezi. Megállapítja, hogy a fejlett tőkés országokban kibontakozó gazdaságpolitika tartósan számol a 70-es éveket jellemző magasabb „strukturális” munkanélküliséggel, elsőbbséget adva a versenyképességnek a foglalkoztatással szemben. (Jövőbelátó állítás ez is, amennyiben – korunk minden, a versenyképesség és foglalkoztatás összeegyeztethetőségéről szóló politikusi nyilatkozata ellenére – a piaci viszonyok követelte gazdasági lépések végső soron a versenyképesség növelését, ezen belül is az egységnyi munkaerőköltség csökkentését szolgálják – A.A.)

Ugyanakkor Kádár tanulmánya jól észleli a lefutott technológiai paradigmán (az energiafalu technológiákon – A.A.) alapuló extenzív tőke-újratermelési szakaszt jellemző változást a költségstruktúrában: a bérköltségek növekedési üteme jóval meghaladta a géparak árszínvonalának növekedését a 70-es években, amiért is az egyébként lanyha beruházások fő iránya a munkaerő-helyettesítés (gépesítés) volt. A munkanélküliség növekedése azonban elapasztotta a fizetőképes keresletet, tovább mélyítve a válságot.

Már a 70-es évek második felében is feltűnt a gazdasági válság nyomán felerősödő társadalmi válság, és felszínre kerültek a tőkés világgazdaság belső, rejtett, önkorlá-

tozó és önlebontó tendenciái. Kádár Béla ezeket egy csoportban közli, mint olyan politikai erők megjelenését, amelyek a munkahelyvédelemre, a struktúraváltás lassítására, a protekcionizmushoz való visszatérésre törekednek.

Mintha mai gondjainkról írna, a szerző megállapítja, hogy „*a növekedés és egyensúly közötti döntés gondja lényegében nem enyhül*” (12. o.). Ha a kormányok pénzügytelenséggel igyekeznek élenkíteni, akkor az infláció felpörög, ha viszont megszorításokat alkalmaznak, a növekedés apad el. (Eljött tehát a keynesianus „aranykor” vége – A.A.) A csapdát viszonylag sikeresen kerülte el az NSZK, Japán és Svájc, vállalva még akár valutájának felértékelődését is. A hosszú távú nemzetközi pozíciójavítás feltétele a jövőben – írja ismét jövőbe látóan a szerző – az inflációt kordában tartó gazdaságpolitika lesz.

A világkereskedelem bővülését a fejlett országok vásárlóerejének csökkenése, az olajárrobbanás és az amerikai dollár gyengülése (aminek terheit a dollár kulcsvaluta szerepe miatt más országok viselték) miatt megnövekvő külkereskedelmi deficitiek fékeztek. Figyelemre méltó azonban, hogy az NSZK és Japán e nehéz időkben is képes volt hatalmas méretű kereskedelmi aktívum felhalmozására, szemben például az Egyesült Királyság, Franciaország, Olaszország vagy Svédország hasonló mértékű hiányával. Az amerikai kereskedelem deficitje ezenközben az USA speciális pénzügyi központ szerepe miatt finanszírozható maradt. A válság tehát a fejlett országok külső egyensúlyában is differenciálódást, az országok között kiéleződő versenyt (exporttámogatások, protekcionista intézkedések, valutaleértékelés) eredményezett – írja Kádár Béla.

A fejlett országokon belüli harcok azonban nem jártak a fejlettek összességének globális pozícióvesztésével. A fejlődő országok világkereskedelmi súlyának növekedése nagyrészt a KGST országok importrészesedésének csökkenéséből adódott. A Carter-kormányzat 1977-től külgazdaság-politikai eszközökkel törekedett a szocialista, vala-

mint a „radikálisabb társadalomfejlődési úton járó fejlődő országok” elszigetelésére.⁶

Mindezek alapján az 1977-es tanulmány szerzője 1978-ra nézve nagyon alacsony gazdasági növekedési ütemet jósol, és hangsúlyozza, hogy „az egyes országok világgazdasági pozícióit nem egyszerűen a termelés dinamizmusa, hanem a strukturális illeszkedés, a műszaki fejlődés üteme, a nemzetgazdasági ráfordítások határfoka határozza meg” (18. o.).

A magyar szempontú következtetések között Kádár tanulmányában előkelő helyre kerül a világgazdasági dinamizmus térbeli szerkezetének eltolódása a tengerentúli (USA, Japán) területek felé. Magyarország hagyományos nyugat-európai partnereinek az NSZK kivételével alacsony dinamizmusa miatt a magyar export csak akkor bővílhet, ha versenyképességének hirtelen megnöve-

⁶ A hidegháború idején a „szocialista” (az idézőjelet az indokolja, hogy a megnevezés politikai jellegű, formációelméletileg az 1989 előtti rendszer nem volt szocializmus a szó eredeti, marxi értelmében, hanem valamiféle átmeneti társadalom) országokkal szemben elindított embargópolitika, amelynek keretében termékek és technológiák sorának exportját tiltotta meg az USA (Carter idején, már 1977-től kezdve, éles ellentétben a szabadkereskedelem nyugati doktrínájával), még a szovjet-afgán háború kitörése előtt jelentősen megszigorodott, és további kiterjesztésre az afganisztáni háború kiváló ürügyet szolgáltatott. 1978-ban már a Szovjetunióba irányuló olaj- és gázkitermeléssel kapcsolatos berendezések, 1980-tól a mezőgazdasági cikkek, majd az elektronikai hardver- és szoftver és még sok egyéb termék is tiltólistára került. Az USA által erőltetett szabályok teljes betartására azonban nem minden fejlett ország volt kész maradéktalanul, nem akarva lemondani a hatalmas szovjet piac adta lehetőségeiről. Ld. erről bővebben Kutsch (1987) A „radikálisabb társadalomfejlődés” a szocialista minta (lényegében az erős, fejlesztő és újraelosztó állam példájának) követését jelentette például Afrika egy sor országában, ahol megjelentek a gazdasági-társadalmi modernizálódás, az ipari fejlődés csirái. Az 1989-es keleti rendszerváltással, illetve a neoliberais világrend elterjedésével ez a folyamat is megakadt (a 90-es években a hitelekért cserébe az a „washingtoni konszenzus” (Williamson 1990) szellemében az IMF piacositást, nyitást, az állam szerepének csökkentését, a többpártrendszer bevezetését és egyéb „demokratikus” intézkedéseket követelt), és a 2000-es évekre a kontinens ismét a törzsi, vallási háborúk káoszába fulladt. Ezzel azonban mint piac is elvesztett, illetve potenciálja alá került a globális tőke számára, amelynek a jövőbelátás sohasem volt erős oldala.

kedésével vetélytársakat szorít ki a piacról – írja. A másik alternatíva a viszonylati súlyok gyors átrendezése, ami azonban nem kevésbé nehéz feladat. (Ismét a mai dilemmákat látjuk viszont – A.A.) A nyugatra irányuló kivitelt ezen országok magyar szempontból diszkriminatív kereskedelempolitikája (agrárprotekciónizmusuk, preferenciális egyezményeik más országcsoportokkal stb.) és az alacsonyabb bérköltségű fejlődő országok versenye fékezi, ezért a magyar export gyorsütemű szerkezeti átalakítására van szükség. „A nemzetközi gazdasági együttműködéssel szemben nincs racionális gazdaságfejlesztési alternatíva” – írja a szerző, a fejlett tőkés országokkal való kapcsolatok elsődlegességére utalva.

Bár Kádár Béla nem tárgyalja a világgazdasági szerkezetváltás imperatívusza által szintügy érintett KGST-országok problémáit, általános megállapítása, miszerint a módosult világgazdasági környezethez való alkalmazkodás bonyolult feladat, amely népszerűtlen döntéseket is igényel, rájuk is vonatkozik.

Kádár Béla tanulmánya a tényeket tisztelő realista makroközgazdász írása, amelyen nem uralkodik el egyik közgazdasági irányzat sem: nem neoliberais vagy monetarista, ugyanakkor érzékeli és leírja a keynesianus gazdaságpolitika felhajtóerőinek kifulladását. Ma már ritka – bár egyes műhelyekben, így például az egykori Világgazdasági Intézet utódjában, az MTA KRTK VGI-ben fellelhető – az ilyen holisztikus, a gazdasági és társadalmi-politikai, nemzeti és nemzetközi folyamatokat egészében megragadni igyekvő, a tények reális számbavétele alapján a megfigyelt tendenciák általánosításától sem visszariadó szemlélet.

Írása végén és annak szellemében a szerző a társadalmi-gazdasági döntések megalapozásához szükséges módszert is kijelöli, amikor zárógondolatként a világgazdasági folyamatok folyamatos figyelemmel kísérése és a különböző országok tapasztalatait összehasonlító elemzések szükségességére hívja fel a figyelmet.

Igyekszünk ennek nyomdokain haladni.⁷

⁷ A mindent felborító globális válság hatására az uralkodó közgazdasági szemlélet is kihívások elé

2) A PILLANAT, MINT A TÖRTÉNELMI IDŐ RÉSZE

Kádár Béla 35 éve készült tanulmánya a világgazdaság fejlődésének egy adott pillanatát adva kiváló támpont az azóta eltelt történelmi idő perspektívába helyezéséhez és a kapitalizmus egymásba ágyazódó ciklusainak leírásához. Ehhez azonban szükséges néhány elméleti és módszertani alapkérdést tisztáznunk.

A történelmi idő és annak periódusai régóta foglalkoztatják a társadalomtudósokat, bár az uralkodó közgazdasági szemlélet, amely legfeljebb a rövidebb (5-10 éves) konjunkturális ciklusokat ismeri el, nem fordít rá kellő figyelmet. A történészekből álló Annales iskola meghatározó alakjának, Fernand Braudelnek a nevéhez fűződő, és az iskolateremtő Immanuel Wallerstein és mások által kidolgozott világrendszer-elméletbe épített évszázadnyi „hosszú ciklusok” (*longue durée*) egész társadalmi formációk életét ölelik fel. Az egyes társadalmi csoportok (országok, helyzetek) törvényeit kereső és azokat általános, időtlen igazságként felfogó nomotetikus tudományokkal és az egyedi eseteket vizsgáló, „epizódikus”, empirista idiografikus eljárásokkal operáló társadalomtudományokkal szemben Braudel a társadalmi idő két, a fenti módszerek által negligált formáját emelte ki. A strukturális időt, amely a hosszú időn át fennálló, azonos lényegi strukturákkal rendelkező társadalmi rendszerek időléptéke, valamint az ezeken belüli közléptékvű, ciklikus folyamatokat („hullámokat”), a világgazdaság felívelő (expanzív) és leszálló (kontrakciós) trendjeit.⁸ Követke-

került. A hazai közegben ennek ad hangot több írásában is az egyébként a főáramhoz tartozó Csaba László „*a mai közgazdasági elméletet eluruló technicista ortodoxia*”-t kritizálva, a komplexitást, a „*ma még ritkaságértékű*” „*mennyiségi és intézményi/történelmi közelítést*” (Csaba 2008, 285. és 304. o.), „*a Magyarországon hagyományosan erős történelmi és intézményi közelítést*” (Csaba 2013, 61. o.) szorgalmazva.

⁸ A wallersteini világrendszer-elmélet a braudeli koncepcióra épülve és a fejlődéselméletekre, így

zéseképpen a történetiség és bizonyos törvényszerűségek elismerése nem zárják ki egymást, mint az a nomotetikus-idiografikus tudományok elterjedt szembeállításából következik. Csak éppen a társadalmi-történelmi tudományok, benne az ökonómia, *nem örök és időtlen törvényekkel* (füzisz), hanem tér- és időbelileg lokalizálódó tartós összefüggésekkel dolgozhatnak.

A kapitalizmus történetén belül a fent említett ciklikus mozgások talaján belső periódusok, formaváltások zajlanak. E formaváltásokat sokan sokféleképpen nevezik. A legegyszerűbb szakaszolás szerint a korai, szabadversennyel jellemzett periódus fokozatosan növekvő szervezettségű formáknak adta át helyét.⁹ E szervezettségben az állam – különböző módon – és leginkább a tőke koncentrációja és centralizációja játssza az aktív szerepet. Ez motiválta már a lenini periodizációt is, amely a kapitalizmust szabadversenyes, magánmonopolista, állammonopolista, és – Rozsnyai Ervin¹⁰ kiegészítésével – transznacionális monopolkapitalista szakaszra osztotta. Ez utóbbi elnevezést indokolja, hogy a 80-as évektől „globalizáció” néven kibontakozó folyamat meghatározó jegye kétségtelenül a transznacionális vállalatok „világuralma” (hogy a harvardi David C. Korten híres könyvének szóhasználatára utaljunk), illetve az ehhez igazodó felépítmény, a transznacionális termelő és pénztőke összefonódásából kiépülő „szuperstruktúra”.¹¹

Akárhogyan is nevezzük azonban a kapitalizmus hosszú hullámaira épülő szaka-

különösen Prebish és Furtado strukturalista iskolájára, a centrum-periféria viszonyrendszert a kapitalista világrendszer hierarchiáját meghatározó mozzanatként az elemzés középpontjába helyező elméletekre támaszkodva, Polányi új intézményi közgazdaságtanát is felhasználva született meg és fejlődött. Összefoglalóan ld. Wallerstein (2010).

⁹ Szigeti (1991).

¹⁰ Rozsnyai (2002).

¹¹ A nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra (röviden: szuperstruktúra) fogalma Szalai Erzsébettől származik, „a világ legnagyobb gazdasági-pénzügyi centrumai és a nemzetközi pénzügyi szervezetek, valamint a nagy multinacionális cégek vezető erői alkotják, amelyek felügyeletet gyakorolnak a jegybankok és a kormányok felett is” (Szalai 2003). E megkülönböztető jegye alapján nevezi Szalai a 80-as évek óta kiépült szakaszt „újkapitalizmus”-nak (Szalai 2006).

szokat, a lényeg, hogy ezek a felhalmozást és a profitrealizálást meghatározó intézményi formákban térnek el egymástól: a tőkekoncentráció fokában és a hozzá kapcsolódó bér munka helyzetében és viszonyaiban, a termelés anyagi bázisának fejlettségében, a nemzetközi munkamegosztás mértékében, a társadalmi-politikai-jogi felépítmény jellemzőiben. De mi okozza e formaváltásokat?

A formaváltások a termelőerők fejlődésében bekövetkezett változásokat tükrözik, illetve követik. A belső ciklusoknak tehát gazdasági alapjuk van. A rövid (7-10 éves) ciklusok klasszikus nemzetgazdaságtani, majd marxi elemzése után a kapitalista gazdaság hosszabb belső ciklusait először az orosz Kondratyev ismerte fel (ezeket ő is „hosszú ciklusok”-nak nevezte, bár rövidebbek, mint Braudel történelmi korszakokra vonatkozó, a „strukturális időben” élő „hosszú ciklusai”).¹² Az ő nyomán Schumpeter tette híressé (ő nevezte el Kondratyev-ciklusoknak) és más tudósok sora¹³ használta, igaz, máig vitatva a ciklusoknak nem a létét, de pontos kezdeti és végső időpontját, tehát hosszát, meghatározó jegyeit. Magyarországon, csak viszonylag kevesen, leginkább Bródy András, Rozsnyai Ervin majd Szigeti Péter és Wiener György¹⁴ szentelt kiemelkedő figyelmet a Kondratyev-ciklusoknak. Bródy demográfiai tényezőkkel magyarázza a jelenséget, a többi szerző azonban – Kondratyevhez közelebb állóan – a termelés (benne a felhalmozás) hullámzásait helyezi elemzése középpontjába. Rozsnyai a tőkeértékesülésnek a *technológiai fejlődésre* épülő ciklusaival magyarázza a jelenséget, a technológiai fejlődés társadalmi-gazdasági hajtóereje és következményei összefüggésrendszerébe ágyazva.¹⁵ A technológia meghatározó sze-

repét hangsúlyozza a Kondratyev-ciklusokkal kapcsolatban Šmihula¹⁶ is, és az általa adott periodizáció is lényegében megegyezik Rozsnyaiéval. Mindketten használják magyarázatukban a kuznetsi „S-görbével” kompatibilis innovációs ciklus leírását, de – Šmihulával ellentétben, aki az innovációk kimerülését a schumpeteri felfogás talaján, a polgári közgazdaságtan irányadó módszerének megfelelően valamiféle homályos „határral” magyarázza – csak Rozsnyai mutat rá a kapitalizmus alapmotívumainak, a profitrátának és a bérarányának az alapvető jelentőségére a ciklus (így az innovációs hullámok) lezajlásában. Mindez alapján a „kondratyevi” ciklusokat a tőkeértékesülés hosszú távú ciklusainak is nevezhetjük.

A formáción belüli, Kondratyev-ciklusokhoz köthető minőségi ugrások jól kirajzolódnak az elmúlt 80 év történetében, amely a magánmonopóliumok versenyén alapuló világgazdaság nagy válságától (1929/33) az állammonopolista világgazdaság válságán (az 1970-es évek „olajválságán”) keresztül a transznacionális vállalatok által uralt világgazdaság nagy válságáig (2008–) tartott. A három válság két „Kondratyev”-ciklust határol (1929/33 – 1970-es évek és 1970-es évek – 2008), a középső, a 70-es évek válsága, a formáció

egyéb intézményi tényezők elhanyagolása miatt Mandel (1980) nyomán Went (2002) joggal bírálja is a schumpeteri felfogás „determinizmusát”, különösen a fellendülés megindulásának oka szempontjából (Went 2002, 114. o.). Ez utóbbihoz, mint azt helyesen hangsúlyozzák, „külső sokkok” kellene (ld. még Szigeti 2005, 43-44. o.), amire még visszatérünk a válság veszteségei és az új struktúra felépítésének költségei kapcsán. Ezzel együtt azonban a technológiai fejlődés jelentőségét Mandel és Went véleményem szerint a kelleténél hátrébb sorolja. A kellő arányt Rozsnyainak sikerült eltalálni: a technológiai fejlődés az az elem, ami a felhalmozást, a profitrátát végső soron meghatározza; a technológiai fejlődés a profitért folytatott piaci verseny szempontjai alá rendelt, kényszerű, és végső, de egyben elengedhetetlen tényező a felhalmozási ciklusok keletkezése szempontjából. A technológiai fejlődés szerepe ráadásul nemcsak a ciklusokban, hanem a termelés történelmi fejlődése, a különböző időkben és országokban alkalmazott gazdaságpolitika szempontjából is perdöntő. Elhanyagolása/elmaradása a versenyképességi és/vagy jóléti lemaradás révén társadalmi-gazdasági hanyatláshoz vezet minden társadalmi formációban.

¹⁶ Šmihula (2009).

¹² A továbbiakban, ha nincs más jelzővel ellátva a tőkeértékesülési „hosszú ciklus” kifejezés, mindig a Kondratyev-féle ciklusokat jelöli.

¹³ Így például Ernest Mandel (1980) és Robert Went (2002).

¹⁴ Bródy (1980) és (1984), Rozsnyai (2002), Szigeti (2005), Wiener (2009).

¹⁵ A technológiai fejlődés kiemelt szerepe nem egyenlő a technicizmussal, az innovációk minden egyéb társadalmi, politikai intézménytől független mozgásának tételezésével. Schumpeter szektorális innováció-elmélete alapvető fontosságú a kapitalista termelés hullámjainak megértéséhez, még ha az

két szakasza közti váltást jelenti.¹⁷ Erre utal Kádár Béla munkájában a struktúraváltás, a munkanélküliség természetes rátájának megnövekedése és a gazdaságpolitikai paradigmatváltás tárgyalása is.

3) A TECHNOLÓGIAI PARADIGMA FOGALMÁRÓL

A „technológiai paradigma” fogalmát Edward W. Constant a „tudományos paradigma” kuhni fogalmából származtatta az 1980-as években, a közgazdaságtudományba pedig az evolucionisták vezették be. Kuhn – részben Polányi Károly nyomán, illetve hozzá hasonlóan – a „tudományos paradigmát” a tudomány fejlődésének életpályájaként, szakaszokra bontva írta le. Az új tudományos paradigma extenzív terjedése a kor tudományos kérdéseinek megoldására szolgál mindaddig, amíg a tudósok újabb, az adott paradigmával nem megoldható kérdésekbe ütköznek. Ekkor a régi paradigma kifulladás, válságba jut, új paradigma alakul ki. Ilyen például a newtoni és einsteini fizika közötti váltás.¹⁸

Kuhn a tudományos közösséget homogénnek tételezte, Constant és más tudományágakból érkező követői azonban heterogénnek, „valóságához közelebbnek”, amelyben különféle intézmények működnek, így feltételezték, hogy a „technológiai paradigmatváltásban” gazdasági-társadalmi tényezők is szerepet játszanak.¹⁹ A constanti „technológiai paradigma” fogalmával kisebb, egy-egy meghatározó tudományos paradigmán belüli ugrások is megmagya-

rázhatók.²⁰ Ezért a kuhni tudományos paradigma és a constanti technológiai paradigma hasonlóképpen viszonyul egymáshoz, mint a „braudeli” történelmi hosszúciklus és a „konratyevi” tőkeemegtérülési hosszúciklus. Így elemzésünknek, amely ez utóbbira épül, a „technológiai paradigma”, illetve „technológiai paradigmatváltás” fogalma felel meg.

E tanulmányban a technológiai paradigma kifejezést a tőkeértékesülési hosszú ciklus termelési (vállalati, ágazati) szerkezetét meghatározó technológiák körére értjük. Tehetjük ez azért, mert a termelést a technológia határozza meg, amely azonban még „szigorúbban hierarchikus jellegű, mint a tudományos gyakorlat. Ez azt jelenti, hogy a technológiai rendszerekben az úgynevezett interfész kényszerek különösen szigorúak, sokkal szigorúbbak, mint a tudományban. Ugyanakkor a technológiai tervezési problémák hierarchikusan szétbonthatók. Ez a munka a szakértők intenzív és tartós együttműködését, interfész kényszerek betartását követeli meg a tervezési folyamat során. Az interfész kényszerek kifejezik, hogy a technológiai rendszerek holisztikusak, a részeknek össze kell illeszkedniük”.²¹ A termelésnek éppen a globális kapitalizmussal kibontakozó társadalmassulása, amely ezt az összekapcsolódást tőkélyre viszi.

4) A TŐKEÉRTÉKESÜLÉS HOSSZÚ CIKLUSAI

A tőkés gazdaság működésének megfelelően minden, így a fent említett három különböző időtávú ciklus is hasonló szakaszokra oszlik, amelyek közül a legjellemzőbbek a felemelkedő (vagy extenzív) és a leszálló szakasz, amelyben már megjelennek az új ciklus csirái (folyik az új termékek, új technológiák fejlesztése). Ilyen szakaszokat a még rövid, konjunkturális ciklusuknál is rövidebb élettartalmú termékeknel is megfigyelhetünk, és e szakaszok térbeli eltoló-

¹⁷ Megjegyezendő, hogy az első, az 1929/33-as válság nem oldódott meg egészen a II. világháborúig, illetve az arra való felkészülés beindulásáig. A nagy válság utáni újabb Kondratyev-ciklus tehát lassú vajúadás után lendült fel. A II. világháború volt az a „külső rendszersokk” (Mandel 1980, Went 2002, Szigeti 2005), amely a felívelő szakaszt elindította.

¹⁸ Ugyanezt a fejlődési utat írja le Kalmár László (1986) a matematikával, a matematikai axiómák fejlődésével kapcsolatban.

¹⁹ Hronszky (2002).

²⁰ Megjegyezzük, hogy a hosszú ciklusok felfedezésével Kondratyev Constant előtt járt, amennyiben a termelés hullámzásaiban felismerte a technológiai fejlődés meghatározó szerepét.

²¹ Hronszky (2002), 103. o.

dását (a termékgyártás kitelepítését) már 1966-ban leírta Raymond Vernon a termék-életciklus elméletében.

Ehhez hasonlóan és ezáltal – egyfajta globális gazdasági fraktálhoz²² hasonlóan – működnek a termékeknel tágabb, többféle termék és szolgáltatás előállítását, egy egész termelési struktúrát több évtizeden át meghatározó „technológiai paradigmák”, és az ezekre alapuló makrogazdasági tőkeértékesülési (vagy „Kondratyev”-) ciklusok. Az e ciklusokat jellemző dialektikus és önpusztító körforgás átfogó leírásáért Rozsnyai Erviné az érdem.²³

Az új technológia még az előző ciklus lezálló (intenzív) ágában jelenik meg. Az új ciklus felfelé ívelő szakaszában a technológia (extenzív) terjedése jelenti a tőke megújulását, profittermelő képességének növekedését, ezáltal a beruházások, a foglalkoztatás és a GDP fellendülését. A termelésnek ez az adott technológián történő extenzív kiterjesztése a foglalkoztatás növekedésével a bérek, az állami bevételek és költségek, a jóléti kiadások stb. növekedését, véső soron az egységnyi munkaerőköltség (ULC) növekedését, így a profitráta csökkenését (a tőke elértéktelenedését) eredményezi, amelyet azonban jó ideig ellentételez a profit tömegének a termelés extenzív kiterjesztésével járó növekedése. Csakhogy a pillanatig sem

szűnő verseny a profitráta csökkenése, vagyis a befektetett tőke elértéktelenedése miatt előbb-utóbb kikényszeríti a bérarány (ULC) csökkenését (a profitráta emelkedését) eredményező termelékenységi újításokat, megszüli az új technológiákat: beindul az intenzív szakasz. Az új technológia mindaddig extraprofitot biztosít bevezetőjének, amíg az általános/átlagos technológiai szintet a régi technológia határozza meg. Az így felpörgő technológiai megújítás, az „innovációs láncolat”²⁴ azonban erkölcsileg elkoptatja, vagyis még inkább elértékteleníti a már meglévő tőkéket, adott esetben az újító vállalat saját régebbi tőkéjét is.²⁵ Ugyanaz – a technológiai fejlődés – csökkentti le most a profitrátát, ami korábban megnövelte. Az elértéktelenedett tőkék halmozódása vezet a válsághoz, amely a Schumpeter által találóan „teremtő pusztítás”-nak nevezett folyamatban végleg kisorszi a régi tőkéket, hogy helyet adjon az új struktúrájú, magasabb termelékenységet képviselő tőkéknek.

Teljesen lényegtelen, hogy ez a ciklus 25 vagy 50 éves, az idő nem számít. Annál is inkább, mert a tudományos-technikai forradalomban felgyorsult technikai fejlődés miatt (hasonlóképpen ahhoz, ahogy azt a termék-életciklusokkal kapcsolatban megállapították már rég)²⁶ és mint azt Šmihula is leszögezi,²⁷ a tőkeértékesülés hosszú ciklusai is *lerövidülnek*. De lerövidülnek azért is, mert a 70-es évek válsága olyan formaváltozást hozott a kapitalista világrendszerben, amely lehetővé tette a korábban egységes ciklus szakaszainak térbeli és időbeli elmozdulását (erről később lesz szó). A 70-es évek válsága a kőolajkorszakot (az olaj-

²² A fraktál önazonos alakzatot jelent. A fraktál alkotóelemei az egész alakzathoz hasonló részek. Fraktálok a természetben is előfordulnak (borostyánlevél és ereze, tengerpartok csipkézete stb.). A fraktál kifejezést Benoit B. Mandelbrot matematikus alkotta meg 1975-ben, és számítógéppel ő készített először ilyen alakzatokat. Fraktált úgy kaphatunk, hogy egy egyenlet eredményén ismét ugyanazt a műveletsort végezzük el. A fraktál a társadalmi szerveződésében is jelen van. Például a nemzetállami, vállalati, családi, egyéni elkülönültség és ezek hasonló társadalmi viselkedése formájában. A kapitalizmus fraktálegyenletének meghatározó része az elemek elkülönültségéből (a hatékonyság önmagára vonatkoztatásából) adódó „önzés”, ami kiegészül egyéb „műveletekkel” (pl. érzelmekkel, bizonyos fokú önzetlenséggel), amit például a vállalati, egyéni adakozás vagy az államok „hivatalos fejlesztési segítségei” mutatnak. A tőkés társadalmi fraktálegyenletben azonban ezek a tényezők aszimmetrikus (függő) interdependenciában állnak az elkülönültségből fakadó, az egyes elemek túlélésének zálogát jelentő önzéssel. Ez az elkülönültség mozgatja a tőkeértékesülési ciklusokat is.

²³ I. m.

²⁴ Šmihula (2009), 37. o.

²⁵ Ezt a körforgást bemutattam a „nem szocialista világ” mikroelektronikai ipara kapcsán. „A termelékenység növekedése következtében... csökken a profitráta. ... Az éles konkurenciaharc a termelékenység még nagyobb fokú növelésére (...) ösztönöz, ami ismét csökkenti a profitrátát... Ez a profitot morzsoló kibocsátást növelő öngeneráló kör a [félvezetőipar és a késztermékipar közötti] aránytalansággal együtt magában hordja a recessziók veszélyét.” Artner (1989), 51. old.

²⁶ A termék-életciklusok rövidülésére először a korunk csúcstechnológiájának alapját képező félvezetőipar kapcsán figyeltek fel. Artner (1989).

²⁷ Šmihula (2009), 38. o.

alapú nehézipar, vegyipar, motorizáció) zárta le, és a mikroelektronikai alapú korszak kibontakozását szülte meg. Ez utóbbi a 2008-as válságban (valójában már 2000-ben, ld. később) fulladt ki.

A Kondratyev-ciklus kezdő és végpontja nem állapítható meg pontosan. Világosan csak a válság látszik, de hogy az elértéktelenedett tőkék mikor és hol érik el azt a kritikus tömeget, ami megakasztja a termelést, azt még utólag is nehéz megmondani. Különösen a globalizált, a korszerű információs technológiákkal, szabad és ellenőrizetlen tőkeáramlással jellemezett világban, amely számtalan nehezen tetten érhető lehetőséget nyújt a tőkeértékesülés elnyújtására még a technológia tényleges elavulása után is a piaci erőviszonyok (monopolhelyzetek), tőkeallokáció (termelés-kitelepítés) az innovációk visszatartása, a legjobb termelőegységek profitját gerjesztő és egyben megsarcoló pénzügyi befektetések és spekulációk, vagy horribile dictu (mint korunk válsága, illetve „válságkezelése” is bizonyítja) az állam beleszólása révén. Mindezért a válság sokszor ott (abban az ágazatban, vagy abban az országban) tör ki, ahol valójában nem keletkezett, és látszólag onnan terjed tovább. Így az okozat tűnik fel okként.

A Kondratyev-ciklus első jelentkezésétől fogva világgazdasági ciklusként lép fel, szemben a rövidebb (4-5 vagy 7-10 éves) konjunkturális ciklusokkal.²⁸ A világgazdaság végleges kialakulásáról a 19. század vége óta beszélhetünk, és azt követően folyamatos fejlődését, „szorosabbra fonódását”²⁹ látjuk. Mint Bródy a 80-as évek elején találóan megjegyezte: a rövidtávú ciklusok nem szinkronizálják a fejlett tőkés országok gazdasági ingadozásait, viszont az 1930-as évek válsága pusztító egyidejűséggel söpört át a tőkés világon. Így a szinkronizáló erő, a „karmester” ebben az esetben is már a Kondratyev-ciklus volt.³⁰ Ez annál is valószínűbb, minthogy korunk kapitalista világgazdaságának alapvető ismérvei már a 19. század utolsó évtizedeiben kialakultak (nagyfokú tőkekoncentráció, monopóliumok és összefonódásuk, a bank- és ipari

tőke összefonódása, tőke kivitel). Ezek nyomán az első világháborúval befejeződött a világ területi újrafelosztása, átadva helyét az egyenlőtlen fejlődésen³¹ alapuló harcnak az újabb területi felosztásért és/vagy területek feletti neokolonialista befolyásért.

A Kondratyev-ciklus az általános áru-termelés makrogazdasági ciklusa. Megjelenési formája tehát az általános árutermelés fejlettségének, formaváltozatainak függvénye. A 19. század végére kialakult tőkés világpiac azonban különbözik a 20. század végének világpiacától. Az előbbi a tőkekoncentráció egy alacsonyabb fokán gyarmati rendszerrel hierarchiába szervezett világpiac volt, ahol a gyarmatok lényegében a centrumországok nyersanyag-ellátói és termékeik piacai voltak. Mondhatni: a centrumországok hátsó udvarai, amelyek közvetlen alávetettségben és függelemben funkcionáltak a centrum számára. A 20. század utolsó harmadára azonban egy jóval magasabb fokú tőkekoncentráció, gyarmati rendszertől mentes, a piaci erőviszonyok uralmán megvalósuló hierarchia épült ki, ahol a perifériák és félperifériák a politikai függetlenség birtokában kapcsolódnak be a tőkeújratermelés globális ciklusába. A hierarchia megmaradt, de spontán piaci, azaz nem politikai formát ölt (még ha a politika *szolgálja* is a piaci hierarchiát).

A gazdasági fejlődés a periférián is tárgabb lehetőségek között mozog, így miközben a transznacionális tőke ereje és hálózatai révén rátelepszik a helyi, elmaradottabb gazdaságokra, a gyarmati időkhöz képest nagyobb teret nyer az egyenlőtlen fejlődés (a perifériáról a félperifériára, esetenként a centrumba jutás) lehetősége.

A hierarchián belüli szintek és országok (viszonylagos) politikai függetlensége – a politika révén aktiválható vagy módosítható nemzeti, nemzetgazdasági, történelmi adottságok – és az egymásba ágyazódó cik-

²⁸ Bródy (1984), 159. o.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Az egyenlőtlen fejlődés jellemzői: „a legfejlettebb országok egymáshoz viszonyított pozíciójának változása, a fejlett és fejlődő országok (óriási többsége) közötti szakadék folyamatos növekedése, a fejlődő világon belüli differenciálódás” (Farkas 2002, 81. o.). Ezek a momentumok, ha korlátozottan is, de helycserére is lehetőséget nyújtanak a világgazdasági hierarchián belül, lehetővé téve egyes országok, régiók időleges, vagy akár tartós felemelkedését, mások lesüllyedését.

lusok miatt a globalizált világgazdaság mozgástörvényei, egyben a globális ciklus lefolyása nehezen képezhető le az aggregát adatok szintjén, bár erre a későbbiekben kísérletet teszünk.

5) A KONDRATYEV-CIKLUS MEGVÁLTOZOTT JELLEGE A GLOBALIZÁCIÓBAN

A 20. század utolsó harmadára kialakult globális kapitalizmust a transznacionális tőke strukturái és érdekei determinálják. Ez a forma alapvetően megváltoztatta a Kondratyev-ciklus lezajlását azzal, hogy a lehetővé tette a ciklus két szakaszának (az extenzív és az intenzív szakasznak) *a térben szét-, időben pedig összecsúszását*. Az intenzív, fejlesztő-innováló szakaszra a legerősebb tőkék és legfejlettebb régiók képesek, és ugyanezek tudják lefutott technológiájukat (termékeiket, szolgáltatásaikat) könnyedén máshova telepíteni.³² Mivel a monopóliumok közti harc kiélezte a versenyt is, az extenzív kiterjesztés már röviddel az új technológia megszületése után az alacsonyabb költséget, mindenekelőtt alacsonyabb béreket biztosító régiókba települhet, ahol kedvező értékülésre talál, és hozzájárul a gazdasági növekedés fellendüléséhez. Onnan az áru, szolgáltatás visszaexportálása a centrumban kiélezi a versenyt és tovább hajtja előre az innovációt. Az újítás a centrumban szinte folyamatossá válik.³³

Ez viszont azzal jár, hogy a technikai fejlettségi különbség állandósul, miközben a fejletlenebb területek versenyképessége

³² E jelenség a Kiyoshi Kojima-típusú tőkebefektetésekről vált ismertté a szakirodalomban, pedig Kojima a maga elméletét Kaname Akamatsu elméletére építette, aki még az 1930-as években alkotta meg a „repülő libák” paradigmát a japán fejlődésre vonatkozóan. Akamatsu Publikációi azonban ekkor még csak japán nyelven voltak elérhetőek. Ld. még Kojima (2000).

³³ „A mikroelektronikai ciklus érdekessége, hogy a beruházások a recessziók idején sem esnek vissza jelentősen, sőt bizonyos régiókban még nőnek is” (Artner 1989, 55. o.). Kádár Béla (1977) elemzett tanulmányában erre utal az, hogy a műszaki fejlődés a fejlett országokban még a recesszió idején sem áll meg, a verseny kiéleződött.

romlik, tőkéjük elértéktelenedése szintén folyamatos. Az extenzív szakasz ugyanis a növekvő foglalkoztatással a béreket is növeli, inflációt generál, és ha – mint az a fejlődő országokban gyakori – ehhez még állami szociális-infrastrukturális kiadásnövekedés is járul, akkor eladósodást gerjeszt. A belső egyensúlytalanság (infláció, költségvetési hiány) külső egyensúlytalansághoz vezet. Ekkor „strukturális kiigazítás”-ra van szükség, a bérek, szociális juttatások, árak leszorítására, az állami beruházási kiadások csökkentésére, technológiai fejlesztésre. Ez utóbbi meg is érkezik a centrumban időközben kifejlesztett újabb termékek/eljárások formájában, amelyeknek a periférián történő, de világpiaci szinten versenyképes termeléséhez/alkalmazásához és exportjához – az időközben megnövekedett termelékenység miatt – valóban kisebb (relatív) bérekre van szükség, mint korábban. Ez igazolja a bérek leszorításának szükségességét a periférián. Csakhogy ezek a fejlettebb technológiák világpiaci mércével (a centrum által meghatározott versenyképességi szinthez képest) megint csak elmaradottak. És így tovább. A fejlődő országokban külső és belső egyensúlytalanságok váltják egymást, állandósul az inflációval és a szegénységgel folyó harc, az állami beavatkozásra és hitelre való igény. Mindez különösen jól ismert Latin-Amerika történetéből.³⁴

Ugyanakkor a világgazdasági hierarchia a fejlett és a fejlődő országok csoportján belül is érvényesül. Így kerülhetett a 2008 válságig vezető úton „rossz pályára”, majd 2008 után a legmélyebb válságba az EU belső perifériája, miközben a fejlődő országok csoportján belül az erős állami szerepvállalással operáló Kína az extenzív fejlődés generálta jövedelmeken saját fejlesztéseket is végrehajtva – legalábbis egyelőre – ki-

³⁴ Lásd Brazília példáját Artner (2012b). A fejletlenség ördögi körének problémáját mindenekelőtt Gunnar Myrdal dolgozta ki az 1950-es években, és ezt vizsgálta a dependencia-elmélet keretében Emmanuel, Amin, majd a világrendszer-elmélet építette magába Wallerstein vezetésével. A 90-es évektől a fejlődés problémáinak magyarázatában a belső okok (főként az állam) kerültek előtérbe. Erről mutatja ki Vígvári (2012), hogy az elgondolás hibás, illetve az állam önállóságát a „külső rezsimok” (a globalizáció intézményei és folyamatai) erősen korlátozzák.

emelkedő teljesítményre, a technológiai versenyben jelentős előrelépésre képes.

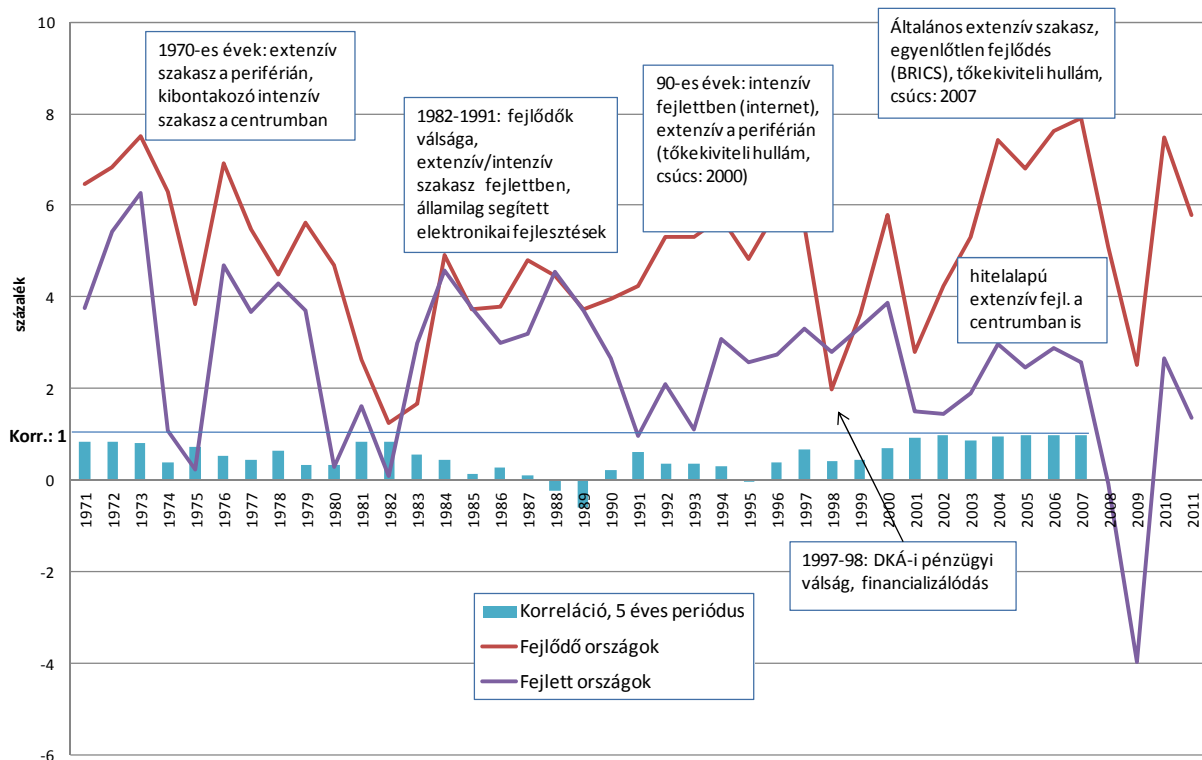
Az extenzív és intenzív szakaszok tehát keresztül-kasul átszelik a világgazdaság egészét, ezért nehéz azokat statisztikailag illusztrálni. A GDP-ütemek vizsgálata mégis nyújt valamiféle támpontot. Az 1. ábra a fejlett és fejlődő országok reálGDP-jének éves növekedési ütemét mutatja 1971 és 2011 között, valamint az ezek közötti korrelációt ötéves periódusonként (minden évhez az a korrelációs együttható tartozik, amely az adott évvel kezdődő ötéves periódusra vonatkozik).

től, a fejlettek növekedése kevésbé hektikus (eltekintve a 2008-as válságtól). Ez alátámasztja a Kondratyev-ciklus extenzív és intenzív szakaszának térbeli elválásáról és időbeli egybe eséséről fent elmondottakat: az intenzív fejlesztés a 80-as évek után zavartalanabban folyik a centrumban, miközben az extenzív fejlődés nagy hullámokban időről időre felpörög a periférián.

- * Erre utal az is, hogy a fejlettek átlagos növekedési üteme ebben a második időszakban alacsonyabb, mint az elsőben, a 80-as évek végéig volt, valamint az, hogy

1. ábra

A reál GDP éves növekedése a fejlett és a fejlődő országokban, 1971–2011

Forrás: UNCTADstat Online: GDP growth rates, total and per capita, annual, 1970-2011

Az ábrából a következők olvashatók ki:

- * a fejlődő országok növekedési üteme többnyire magasabb a fejlettekénél. Ez az alacsony induló szint velejárója, de egyben az extenzív fejlődés, a termelés-kitelepítés következménye.
- * A rövid (5-7-10 éves) konjunkturális ciklusok megmaradtak, de míg az időszak elején a fejlett és a fejlődő országok esetében is jól kirajzolódnak, addig az időszak második felében, a 90-es évek-

- * a fejlődő országok növekedési ciklusai az időszak második felében (az adósságválság lecsengését követően, a 80-as évek végétől) markánsabban válnak el a fejlettekétől.
- * Szintén összecseng tézisünkkel, hogy az ötéves csúszóperiódusokban a két országcsoporthoz tartozó növekedés közti korreláció a 70-es évek elejétől csökkent, majd a 2000-es években a 70-es éveknél is magasabb, 0,9 feletti értékeket vett fel. E

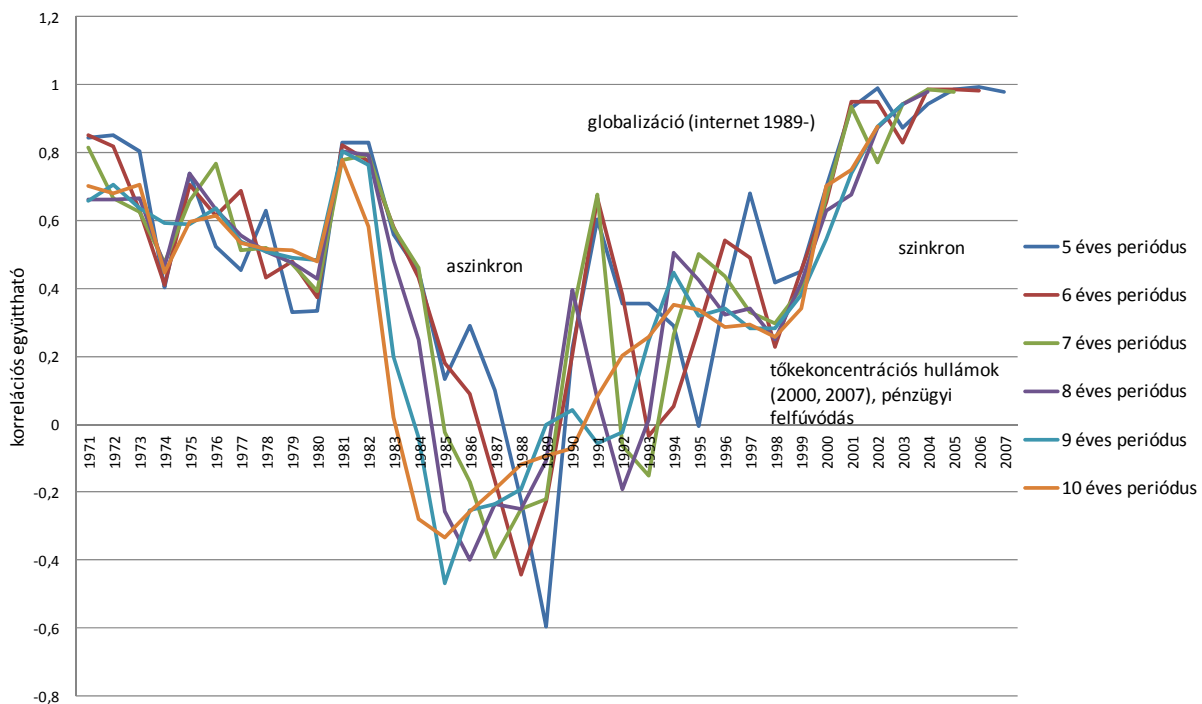
ponton érdemes megtekinteni a 2. ábrát, amely a növekedési ütemek közti korrelációt többféle, különböző hosszúságú csúszó periódusokban ábrázolja.³⁵ Leolvasható belőle, hogy a 70-es évek elejének viszonylag erős korrelációja hogy olvad el a 80-as évekre, majd éled újjá, immár sokkal erősebb szinten a 2000-es évek elejétől. A fejlett és fejlődő országok GDP-növekedési üteme között a 80-as években negatív a korreláció, a 90-es évek folyamán pedig gyenge.

Mindezek az adatok a világgazdaság szerkezeti működését a következőképpen tükrözik:

(adósság-) válsága jellemzi, amely a neo-liberális gazdaságpolitikák bevezetésének időszaka is. Ekkor folytak az elektronikai fejlesztések a fejlett országokban,³⁶ s egyben az új elektronikai technológiákon alapuló termelés extenzív kiterjesztése szintén ugyanott – már csak a fejlődő országok válságos gazdaságának nyomott felvevőpiaca miatt is.

* A 80-as években a fejlődő országokat az adósságválság „választotta le” a fejlettek növekedéséről. Megnéztük a fejlett és fejlődő országok GDP-ütemei közötti korrelációt 5 éves periódusban úgy is, hogy egy évvel eltoltuk egymáshoz ké-

2. ábra
Korreláció a fejlett és fejlődő országok reál GDP-jének növekedési üteme között az adott évben kezdődő különböző hosszúságú periódusokban

Megjegyzés: Minden évhez az a korrelációs együttható tartozik, amely az adott évvel kezdődő adott hosszúságú periódusra vonatkozik.

Forrás: UNCTADstat Online: GDP growth rates, total and per capita, annual, 1970-2011.

* a globalizáció, a tőke szabad mozgásával és így az extenzív- és intenzív szakasz térben szét, időben összecúsztatásával, a 80-as évektől kezdve alakul ki. Ezt a kezdeti időszakot a fejlődő országok

pest a periódusokat. Igen érdekes eredményre jutottunk. A 80-as években a fejlődők növekedési ütemei a fejlettek egy évvel késleltetett periódusával igen erős korrelációt (1984–88 között 0,85, 1985–89 között pedig 0,95-ös együttha-

³⁵ A korrelációt kiszámítottuk Kína nélkül is, de lényeges eltérést sehol nem tapasztaltunk.

³⁶ Részletesebben Artner (1989).

tót) mutat. A fordított irányú csúsztatás viszont 1976–1980 között adott igen erős (0,97-es) korrelációt. Úgy tűnik tehát, hogy míg a 70-es évek második felében inkább a fejlett országok vezették a fejlődők konjunktúráját (tőke kivétel, hitelnyújtás), addig a 80-as évek közepétől a fejlődők növekedése befolyásolta a fejlettekét (kereslet visszaesése).

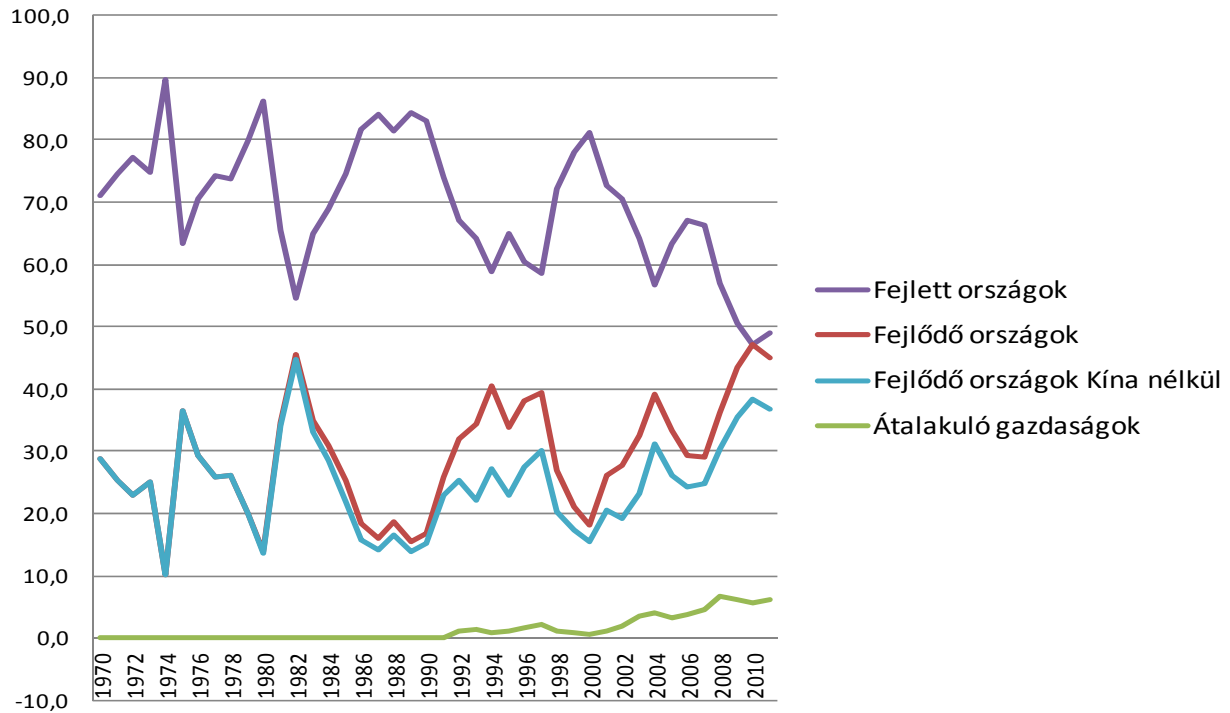
- * A 90-es években a fejlett országok, mindenekelőtt az Európai Unió, a rendszer-váltó országok gazdaságának integrálásából meríthettek erőt (és fordítva, az extenzív kiterjesztés miatt): a fejlett országok és az átmeneti gazdaságok növekedése között 1995–2000 között a korreláció 0,96–0,98 volt. A 90-es évektől azonban már ismét fellendült a fejlődő országok gazdasága, megszületett az internet is, ami mind jó terepet és eszközt kínált a fejlődő országokban történő extenzív fejlődéshez. Az egyidejűleg felpörgő spekuláció azonban regionális válságokat okozott – és pénzügyi válság formájában söpörte ki az addigra elavult technológiákat az információs technológiák új generációja előtt – a feltörekvő piacokon (1994 Mexikó, 1997–98 Délkelet-Ázsia, 1998–2000 Latin-Amerika, és ezek tovagyűrűző hatása). Mindez hektikussá tette az évtized fejlődését a fejlődő világban. Ezenközben a fejlettek gazdasága, ha alacsonyabb szinten is, de viszonylag kiegyensúlyozottan növekedhetett.
- * A 2000-es években a fejlődő országokban az extenzív kiterjesztés új hulláma indult meg, részesedésük a világ működőtőke-importjából és állományából nőtt (3. és 4. ábra). A fejlődő országokból kivont profitok éves értéke 2000 és 2008 között több mint tízszeresére emelkedett, és a fejlődők bruttó nemzeti jövedelmének (GNI) 1,5–2 százalékát tette ki.³⁷ Ennek az időszaknak azonban már az egész globális rendszerre vonatkozó válságjellemzői voltak.
 - o Az intenzív szakasznak a centrumban vége volt, de nem követte új. Jól látszik ez az európai (EPO) és amerikai

(USPTO) szabadalmi hivatalhoz érkezett kérelmek számának alakulásán. Míg 1991 után e két hivatalhoz együtt a világ minden tájáról érkező (az UPSTO esetében elfogadott) szabadalmi kérvények száma évről évre nőtt, és 2000-re több mint megduplázódott, addig 2000-től kezdve a növekedés hirtelen megállt. A kérvények (bejegyzett szabadalmak) száma szinte évről évre csökkent, és 2006-ban már 11 százalékkal maradt el a 2000-es csúcstól (5. ábra). Ezért az extenzív szakasznak nem volt „utántöltete” a periférián, így a piacok ott is gyorsan telítődtek.

- o Az innovációs láncolat elakadása szoros összefüggésben van a 90-es években kibontakozó finanszírozással, amelynek révén a termelő beruházások átlagánál nagyobb profit volt realizálható a pénzügyi befektetéseken. A transznacionális vállalatok profitjuk egyre nagyobb részét szerezték a pénzügyekből (pontosabban a pénzügyi szférán keresztül más vállalatok, országok profitjából, de szerepe volt ebben az általános árfolyam-növekedésnek – pénzügyi lufinak – is). A finanszírozást elősegítette az euró, amely abban is szerepet játszott, hogy a centrum saját belső perifériáján „duplázza meg” az extenzív szakaszt, hiszen a hitelezéssel (eladósítással) a telített piacok kibővíthetők voltak.
- o A periférián (Latin-Amerika, Kína) olyan politikák nyertek teret, amelyek közvetett és közvetlen módon (saját állami fejlesztéspolitikák, államosítások, bérnövelő munkaerőpiaci szabályok révén), legalábbis a korábbiakhoz képest gátolták a külföldi tőkeértékesülés feltételeinek javítását.
- * Mindez a 2000-es évekre egységesítette a világgazdasági ciklust, hiszen az intenzív-extenzív hullámmás eltűnt a centrum és periféria egyidejű extenzív fejlődésében. Ezzel magyarázható, hogy a fejlődő és fejlett országok GDP-növekedési ütemei közötti korreláció 0,9 fölé emelkedett (2002–2006 közötti 5 évre meghaladta a 0,99-et (2. ábra).

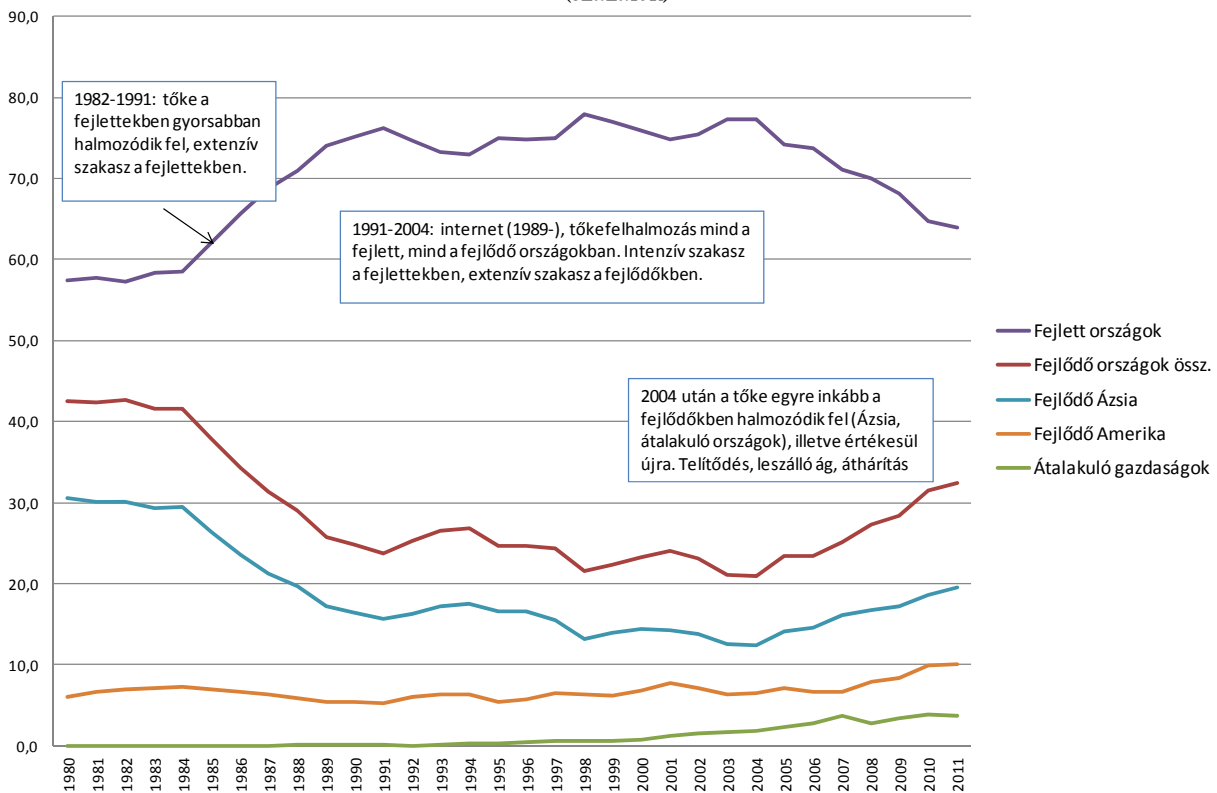
³⁷ WB (2012), 40. o. A válság előestéjén a fejlődők összesített fizetési mérlege már közel 4 százalékos mínuszt mutatott, tehát nettó (minimum) ennyivel finanszírozták a fejlett országokat.

3. ábra
A világ működőtőke-importjának megoszlása (éves áramlás), 1970–2011
(százalék)

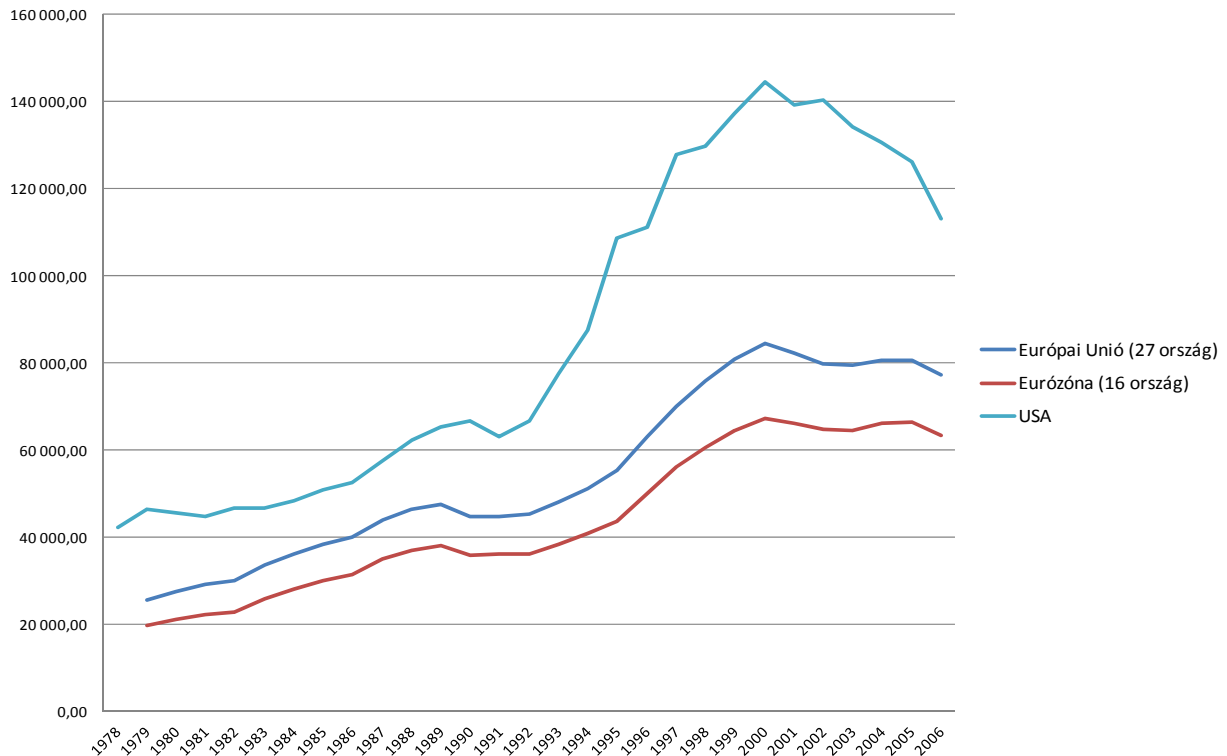
Forrás: UNCTADstat Inward and outward foreign direct investment flows, annual, 1970-2011.

4. ábra
A működőtőke-állományának megoszlása régiók szerint 1980–2011
(százalék)

Forrás: UNCTADstat Inward and outward foreign direct investment flows, annual, 1970-2011

5. ábra
Az európai szabadalmi (EPO) hivatalhoz érkezett kérvények és az amerikai szabadalmi hivatal (USPTO) által megadott szabadalmak együttes száma a benyújtó ország (országcsoporthoz) alapján, 1978–2006

Forrás: Eurostat Online Statistics. Statistics by Theme. Science and technology/patent statistics. Patent applications to the EPO by priority year at the national level, Patents granted by the USPTO by priority year at the national level.

6) INTÉZMÉNYEK VÁLTOZÁSA – CSOMÓPONTVÁLSÁG

Eddig a tőkeértékesülés szempontjából vizsgáltuk a ciklusokat, van azonban egy másik alapvető jellemzőjük: az adott technológiai paradigmának megfelelő, történelmileg társadalmi küzdelmekben kialakult, széles értelemben vett társadalmi-gazdasági intézményrendszer, termelő mód, formáció.

A Kondrayev-ciklusok (vagy technológiai paradigma-ciklusok) végén világgazdasági válság, a profitok elapadása, a piaci uralmi viszonyok újrendeződése és technikai-strukturális váltás megy végbe, amely azonban az intézmények alapvető átrendezését is igényli. E hosszúciklusok végén a Rozsnyai Ervin (2002) által találóan „*csomópontválság*”-nak nevezett helyzetbe jut a világgaz-

daság. A csomópontválságot válságok halmozódása és/vagy sorozata jellemzi. A csomópontválság lezárja az előző, és újraindítja a következő hosszú ciklust. Az új technológiai paradigmán alapuló magasabb szintű termelékenység és ennek megfelelő termelési szerkezet felépülése és működ(tet)ése egészen új intézményeket követel. Formát kell váltaniuk az üzem- és vállalatszervezésen túl a politikai intézményeknek, az államnak, a tulajdonviszonyoknak, egyfelől segítve eltakarítani a régi struktúrákat, azok haszonélvezőit, és megregulálni az új struktúra veszteseit, másfelől segíteni az új struktúra hordozóinak megerősödését, az új technológia felépülését. Vagy formációváltás következik be tehát (a tulajdonviszonyokat gyökeresen megváltoztató új társadalom megjelenésével), vagy a fennálló formáció minőségi átalakulása, „belső ugrás”.³⁸

³⁸ Rozsnyai (2002), 28. o.

Kádár Béla korábbiakban elemzett munkájának éve, 1977, egy világgazdasági fordulópont, egy *formáción belüli minőségi átalakulás*, a 70-es évek *csomópontválságának*³⁹ része. Hasonló csomópontválságot élt a kapitalizmus 1929/33-ban és napjaink 2008-tól kiobbant (bár már 2000 óta jelen lévő) válságában. Tanulmányában Kádár Béla jól szemlélteti a régi paradigma harcát az új ellen a beruházások alakulása, valamint a termelés és exportdinamizmus földrajzi átrendeződése, az új típusú gazdaságmenedzsment szükségessége, a változásokkal szembeni politikai erők fellépése révén.

Mint már elmondtuk, az 1929/33-as és a 2008-as világgazdasági válság között két Kondratyev-ciklus tapintható ki, melyek a 70-es években váltották egymást. Az első hosszú vajúdas után, a világháborús „teremtő rombolásnak” köszönhetően indult útjára, és az energiaigényes nehézipari (szén- és acélipari, nehézszevegypari, energiaigényes közlekedési) technológiák köré épült, a második a mikroelektronikai (mellette a megújuló távközlési és olcsóvá váló közlekedési) technológiára. A két hosszú-ciklus eltérő felépítménnyel is bírt.

A 70-es évek csomópontválsága a felépítményben az erős állammal és nagy nemzeti vállalatokkal jellemzett állammonopol-kapitalizmust zárta le, és a glóbuszt behálózó nemzetközi vállalatokat kiszolgáló állammal jellemzett transznacionális monopolkapitalizmusra cserélte fel.

Korunk újabb csomópontválsága ez utóbbi Kondratyev-ciklus végét, és valami új kezdetét jelenti, amely a termelési technológiák tekintetében a nano- és biotechnológia és ezek kombinációi. E technológiák fejlődése forradalmasítja a széles értelemben vett társadalmi újratermelés minden szférájában használt digitális elektronikát (gondoljunk például az először 2004-ben előállított, mindössze egy atom vastagságú grafitrétegre, a grafénra, az egyetlen atomból készült tranzisztorra, vagy a szubatomi részecske, a Higgs bozon létezésének bizonyítására), az orvostudományt (ld. az őssejt- és DNS-kutatás eredményeit) és az ember és a termelés kapcsolatát (ld. pl. a gondolat-vezérelte számítógép irányába tett

lépéseket), nem is beszélve a hatalomgyakorlás sci-fi-be illő haditechnikai eszközeiről (pl. drónok). Mindezekkel megváltozik a termelés módja, a termelékenység és hatékonyság, és – legalábbis elvben – a jóléti ugrás újabb lehetőségeinek tára nyílik meg. Témánk itt kapcsolódik a csökkenő bérrány kérdéséhez, amely megkérdőjelezi a jóléti hatás terítését, s amelyre még újabb részletes tanulmányban fogunk visszatérni.

A csomópontválságban lezajló váltás azonban hatalmas veszteségekkel jár, amelyeket valakiknek viselnie kell, és hogy ki viseli, az a fennálló gazdasági-társadalmi erőviszonyok kérdése. Társadalmi harcok és (világ)háborúk, értékelszivási folyamatok jöhetnek és jöttek szóba a történelem során (ld. később, az áthárítási mechanizmusoknál).

Bár a válságban tőkék értéktelenednek el, és tőketulajdonosok szenvednek veszteséget, ők ezt a veszteséget, és az új technológiai paradigma kiépítésének költségeit – a piaci törvényszerűségek⁴⁰ és az ezeket védő-erősítő jogrend (pl. szabad tőkeáramlás, „flexibilis” munkaerőpiac, árképzés) révén – jórészt át tudják hárítani másokra.⁴¹ A 70-es évek csomópontválságában született belső formaváltás (az állam közvetlen szerepét nem csökkentő, de átorientáló⁴²

⁴⁰ Lásd például Farkas Péter kifejtését a kereskedelmen keresztül történő jövedelem-átszivattyúzásról: Farkas (2002), 85-92. o.

⁴¹ „... létezik egy új *lex mercatoria*, egyfajta szabadjog, amely egy kockázatáttelepítés, gyengébbekre hárítás abban a kétségtelenül interdependens, de nem szimmetrikus, hanem aszimmetrikus dependenciákkal járó globalizációs erőterben, amelyben a nemzetközi kereskedelem zajlik. Így lehet látni, hogy a *globalizáció szülte nemzetállami dereguláció hogyan egészül ki egy világgazdasági regulációval, voltaképpen szabadjogi re-regulációval.*” Szigeti (2011), 229. o.

⁴² A költségvetési kiadások/GDP arányában mért állami újraelosztás hullámokkal tarkított növekedése az OECD-ben 1980 után megállt, s bár a 90-es évek elején még volt egy ideiglenes fellendülés e téren, ezt visszakorrigálás követte, és így összességében az állami újraelosztás 1980 óta 40 százalék körül alakul (Curristine *et al.*, 2007). Az EU27-ben az állami újraelosztás aránya szintén csökkenő, 1995 és 2007 között több mint 6 százalékpontos mérséklődést tapasztalhattunk. A válság hatására a kiadások GDP-arányos mértéke ugyan megugrott, de már 2009 után ismét csökkenés következett, így a 2011-es szint 3 százalékponttal alacsonyabb az 1995-ösnél (Eurostat Statistics Online, Statistics by Theme,

³⁹ Rozsnyai (2002), 19. és 28. o.

transznacionális tőkerendszer) egyben ezeket az áthárítási mechanizmusokat is gazdagította, erősítette.

7) ÁTHÁRÍTÁSI MECHANIZMUSOK

Az „áthárítás” azt jelenti, hogy a tőkefelhalmozás feszültségei és terhei másutt jelentkeznek, mint ahol keletkeztek. Az áthárítás érthető vállalatok, tőkék közötti viszonyra, országok, régiók közötti viszonyra és a társadalmakon belül, osztályok közötti viszonyra is. Közvetítőként, főleg válság esetén ott az állam. Ezek a viszonyrendszerek egymásba ágyazottak. Például, de nem kizárólag: a gyengébb régiókra való áthárítás a gyengébb vállalatokra való áthárítás formájában történik, amely az állami válságkezelés révén az államra, majd onnan a megszorítások révén a bérből, fizetésből élőkre száll, de történhet úgy is, hogy a gyengébb vállalat saját versenyképessége megőrzésének terhére saját dolgozóira hárítja (innen ered pl. a kisebb vállalatok feketepiaci foglalkoztatási gyakorlata).

Jelen fejezetben az áthárítás globális szintjével foglalkozunk.⁴³

A tőkeértékesülés válsága akkor oldódik meg, ha a régi struktúrát lebontják, a régi felesleges tőkéket leírják (veszteség), és az újat kiépítik. Utóbbihoz pótlólagos erőforrásokra van szükség. Ezt a jelenséget Angus Maddison kifejezésével Mandel, majd az ő nyomán Went és Szigeti „külső tényezőkből származó rendszersokk”-nak nevezi, arra utalva, hogy a hanyatló szakaszok és a válság belső („endogén”) tényezők eredője, az abból való felemelkedés azonban nem.⁴⁴

Government revenue, expenditure and main aggregates).

⁴³ A témában ld. pl. Artner (1998a), (1998b), (2002), (2003), (2011a), (2012a), (2012b).

⁴⁴ Mandel (1995 [1980]), 141. o., Went (2002), 114. o. „A hosszú fellendülést a válság mindig endogén módon követi, tehát a hanyatló szakaszok bekövetkezte automatikus, míg az abból való kijövetel és felemelkedés sohasem az, hanem társadalmi tényezők függvénye.” Szigeti (2005), 43-44. o. A válságból való kiemelkedés mikéntjéről szóló vita egészen Trockijnak Kondratyevén gyakorolt kritikájáig nyúlik vissza, aminek lényege az volt, hogy az

Mandel a külső („exogén”) tényezők közé sorolja a háborúkat, a polgári forradalmakat, a sikeres ellenforradalmakat, vagy az aranytermelés hirtelen megugrását.⁴⁵ Bár a megfigyeléssel egyetérthetünk, véleményem szerint a kifejezés („külső rendszersokk”) megtévesztő, mert nemcsak a felemelkedés forrását, hanem hajtóerejét is a rendszeren kívülre helyezi. Holott a háborúkat végső soron mindig gazdasági érdekek motiválják, a forradalmak és a rájuk következő ellenforradalmak a gazdaság működésének társadalmi hatásaiból következnek, az aranytermelés felszökését a magas arányár serkenti stb. Maguk a sokkok tehát a rendszer működési zavaraiából, a válságból, az arra keresett válaszokból következnek, és ennyiben sem nem „külsők”, sem nem „sokkok” – még ha korábban nem integrált erőforrások bevonását eredményezik is. Ilyen jelzőket csak annyiban jogos használni, amennyiben megfelelünk a világgazdaság rendszerjellegéről, vagy tagadjuk a gazdasági viszonyoknak a felépítményi társadalmi viszonyokat meghatározó voltát.

Ezért helyesebbnek tartom az „áthárítás” kifejezést, amely a hierarchikus világgazdaság működésének elengedhetetlen, fellendülés és visszaesés idején egyaránt ható mechanizmusa – mint ilyen, a tőkeáramlás (a termelés sajátos nemzetköziesedése) mértékében válik a világgazdaság minden napjainak meghatározójává.

Az új technológiai paradigmára épülő új ciklus beindulásához (a veszteségek leírásához és az új beruházásokhoz) szükséges pótlólagos erőforrásokat a hierarchikus világrendben – már a kapitalizmus kezdeti, eredeti tőkefelhalmozást biztosító gyarmati formája óta – az erőfölény (jórészt tőkeerőfölény) birtokában lehet megszerezni.

Az áthárítás többféle formát ölthet, jelentkezhetsz nyers katonai erő, versenyképességi előny, monopolhelyzet, politikai (el)nyomás vagy (pl. eladósodottság esetén) gazdasági-pénzügyi diktátum formájában.

előbbi szerint a ciklusok lezajlása nem mechanikus, hanem társadalmi tényezőkkel katalizált. A vita téje az, hogy a kapitalizmus képes-e önjelétől kiemelkedni a válságokból, illetve milyen társadalmi áron képes erre.

⁴⁵ Mandel (1995 [1980]), 105. o.

Az áthárítás azonban a második világháború után, és különösen a transznacionális vállalatok dominanciájának kialakulásával, nagyjából spontán piaci mechanizmusokon keresztül zajlik. Az áthárítás szorosan összefügg a tőkeértékesülés extenzív és intenzív szakaszaival, azok mozgásával. Megismételjük: a folyamat lényege, hogy a tőke (technológia) a fejlett régiókból (a centrumból) a kevésbé fejlett, alacsonyabb termelési (mindenekelőtt bér-) költségű régiókba (perifériákra) áramlik,⁴⁶ ott a termelés felfutását eredményezi, amelynek talaján nő az export, és a periféria termékei megjelennek a centrum piacain, ahol versenyt támasztva kiszorítják a termelőket, további termelékenység-, illetve tőkehatékonyságnövelő lépésekre kényszerítik azokat. Az így megszülető termékek, technológiák ismét kifelé áramlanak és így tovább. A periféria viszonylagos fejletlensége mindvégig megmarad, miközben fejlettségének abszolút szintje nő (egyenlőtlen fejlődés lehetősége).⁴⁷ Mindehhez értékáramlási folyamatok is járulnak, amelyek sok formában (pl. a cserearányokon keresztül) a periféria nem-

⁴⁶ A termelésnek ezt a hullámokban kiterjedését a fejlettebb, tőkeigényesebb termelést megvalósító országok felől a fejletlenebb, munkaintenzívebb ágazatokban versenyképes országok felé már a 30-as évek Japán mintáját elemzők megállapították (ld. Akamatsu (1962) „flying geese” paradigma), majd a technológiák (termékek) áramlását vizsgálva hasonló törvényszerűséget fedezett fel a háború utáni USA vállalatainak stratégiáját elemző Vernon (1971). Krugman (1979) ezeken a tradíciókon építkezve, gazdaságtörténeti aspektusból fejti ki innovációs elméletét.

⁴⁷ Ezt a folyamatot Szalavetz (2013) mikroszinten, a transznacionális vállalati hálózatok kapcsán, mint az értékláncban való feljebb lépés problémáját mutatja be. Megállapítja, hogy azokon a szinteken, amelyeket a TNC-k mindig ellenőrzésük alatt tartanak, tehát az értéklánc kezdeti (stratégia-alkotás, K+F, design stb.) és végpontján (értékesítés, kapcsolódó szolgáltatás stb.) „a megtermelt összes jövedelemből nagyobb részt hasítanak ki, mint a középső szakaszhoz (termelés és alaptervekenységet támogató szolgáltatók) kapcsolódóak”. A kettő közötti szinteken nem képződik olyan többletjövedelem, amely a felzárkózáshoz (így az értéklánc legnagyobb hozzáadott értéket biztosító szintjeinek átvételéhez) szükséges tőkefelhalmozást lehetővé tenné. Továbbá „A jövedelem megoszlása aszimmetrikus marad: a leányvállalatoknál, a multinacionális cégekben belül alkalmazott belső elszámoló árak következtében, az önálló beszállítóknál pedig a verseny költségalapú volta miatt” (Szalavetz 2013, 6-7. o.).

zeti munkájának elszívását, vagy másképpen és általánosabban fogalmazva az erősebb tőkék által a gyengébbektől való profit-elszívást eredményeznek.

Ez a mozgás a transznacionális világrendben folyamatos, adatokkal történő megragadása csak az egyes részfolyamatok alapos vizsgálatával lehetséges, egészében alig.

A jelenség és lényeg kapcsolatát a következő hasonlattal lehet jellemezni. Ha egy tó közepébe bedobunk egy követ, a hullámok koncentrikus körökben futnak a part felé, ahonnan visszaverődve elindulnak befelé, összeütközve a még mindig kifelé áramló, de egyre gyengébb hullámokkal. Csakhogy a tó közepébe újabb kő pottyán, így a kifelé haladó hullámok ismét erősödnek, miközben még a befelé haladó gyengébb hullámok sem ültek el. A kövek (a centrum innovációi) egyre hullnak a tó közepébe, az egymással szembe áramló hullámok egyre ütköznek, így végül a hullámok ritmusa eltűnik, s csak egy háborgó felszín látunk.

Bonyolítja a helyzetet az egyes országokban a feszültségek felhalmozódása miatt bekövetkező kormánypolitika-váltás, vagy a helyi (regionális) válságok, háborúk. Még inkább a braudeli értelemben vett hosszú (történelmi) ciklusok váltakozása, amelyek az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűségére épülve egy régi (világ-)uralmi rendszert egy mássikkal váltanak fel, a réginek kaotikus összevisszaságba torkollása árán. Jelenünkben az ázsiai régió, a BRICS⁴⁸-országok, mindenekelőtt a hatalmas Kína felemelkedésével összefüggésben látszik az USA-központú status quo megrendülése. Az előbbi hasonlatnál maradvá: újabb kő vagy kövek esnek a tóba, de már nem ott, ahová korábban hullottak, hanem valahol másutt. Egy (több) új centrum jelenik tehát meg, ahonnan koncentrikus körök indulnak ki. A tófelszín háborgása végképpen kaotikusnak tűnik.

A globális „összevisszaság” törvényszerűségeinek bemutatására teszünk kísérletet az alábbiakban.

⁴⁸ A nagypiacú, gyors növekedést mutató feltörekvő országok elhíresült csoportja: Brazília, Oroszország, India, Kína, Dél-Afrika.

7.1. A világháború

Az első nagy világgazdasági válság (1929/33) veszteségeit az állam-monopol-kapitalizmus körülményei között az állam állta az USA-ban és Európában is, azonban ezt az összeget visszazerezték más régiókból.

Európában a hitleri Németország rablásai⁴⁹ jelentették a busás fedezetet – megerősítve a német gazdaság történelmileg már addigra is magas fokra jutott fejlettségét, és egyben megalapozva Németországnak a második világháború utáni évtizedekben tovább erősödő európai vezető szerepét.⁵⁰ Az USA-ban a roosevelti New Deal-nek köszönhetően az állami kiadások a GDP 9,1 százalékáról 15,9 százalékára ugrottak 1929 és 1934 között. A világháború hatására ennek többszörösére (1944-re a GDP 47,9 %-ra) nőttek, ami 90 százalékban a hadiiparnak volt köszönhető.⁵¹ 1945-re 12,2 százalékos GDP-arányos költségvetési hiány keletkezett.⁵²

Ezen a bázison a háborús fegyverkezés és maga a háború véglegesen kisöpörte az elavult technológiákat és gyors ütemben fejlesztette ki az újakat.⁵³

⁴⁹ Zsidó vagyonok, Anschluss, Szudéta-vidék stb., kényszermunkák, kötelező közmunkák a megszállt területeken és Németországban is (autópálya-építés) stb.

⁵⁰ A német fegyverkezés 1934-ben indul, állami hittel, amely a törvényi rendelkezések miatt csak kerülő úton, a híres „Mefo”-n (Metallurgische Forschungsgesellschaft) keresztül történő finanszírozással volt lehetséges. 1938-ig 12 milliárd birodalmi német márkát osztottak ki (Mason 1995, 43. o.).

⁵¹ Bureau of Economic Analysis. Table 1.5.5. Gross Domestic Product, Expanded Detail <http://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?ReqID=9&step=1>

⁵² Uo. Table 3.1. Government Current Receipts and Expenditures <http://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?ReqID=9&step=1>

⁵³ Rádiózás, radartechnika, közlekedés (gépkocsi, repülő stb.). A repülésben megjelentek a fémvázak, többmotoros gépek, megindult a sugárhajtómű-kutatás. A két dugattyús motorral működő, fémvázak DC-3 típusú repülő a 30-as években fejlesztették ki az amerikaiak, az első, modern sugárhajtóműves gépet (He-178) 1939-ben Németországban építették meg. DC-3-sokat azonban még ma is sokhelyütt használnak a fejlődő országokban.

7.2. Kölcsön és tőke kivitel

A második világháború után az USA által nyújtott 13,3 milliárd dolláros Marshall- és egyéb segélyek, amelyek a segélyezett áruvásárlásai, valamint az amerikai tőkebefektetések révén visszaáramlottak az amerikai gazdaságba és segítették fellendülését, a globális hierarchiában az USA-t emelte a csúcsra.⁵⁴ (Hasonló mechanizmus játszódott le a 70-es években a fejlődő és fejlett országok viszonylatában, amikor az előbbiekre ideiglenesen negatív hitelkamatokkal rátukmált hitelek elköltése révén áramlott vissza az érték a fejlett országokba.)

Az 1970-es évekre – itt újra említeni kell – végképp kimerült az energiaigényes technológiai korszak. A paradigmaváltás levezényléséhez és az új ciklus kibontakoztatásához (a mikroelektronikai technológiák elterjesztéséhez) formáción belül ugrás volt szükséges. Ez a váltás, a nemzetállami kereteket kinövő termelőerők és pénzügyi csoportok szükségletének megfelelően a globális vállalatok, a globális termelési struktúrák és a liberalizált globális piacok kialakulását jelentette.

Mindez – a transznacionális tőke extenzív és intenzív felhalmozási periódusainak a soha nem látott méretű tőkeáramlás által lehetővé tett térbeli szétcsúszása miatt – módosította, mindennapos piaci mechanizmussá tette az áthárítást is. A változást az olajexportőr fejlődő országoknak a rendszer fenntarthatatlanságát jelző összefogása, valamint az globális olajvállalatok érdeke (az olajárak megemlése) katalizálta. A 70-es évekre a fejlődő világ egyenjogúsági mozgalmi és szervezeti (pl. a már 1960-

⁵⁴ Az USA által a háború után más országoknak nyújtott hitelek és segélyek együttes összege 1953-ig meghaladta a 44 milliárd dollárt, amiből 32,3 milliárdot Nyugat-Európa kapott, ezen belül 7,7 milliárdot fegyverkezésre (USDC 1954, 1075. táblázat, 899. o.). 1947 és 1950 között az USA áru- és szolgáltatás-exportja 27 százalékkal csökkent, de 1950-ről 1951-re 41 százalékkal ugrott meg. 1948 és 1953 között a külföldön befektetett amerikai privát-tőke-állomány 45 százalékkal nőtt (uo. 1069. és 1070. táblázat, 895. o.). 1951-től javult az amerikai kereskedelem cserearánya, nőtt az áru- és szolgáltatás-mérleg egyenlege.

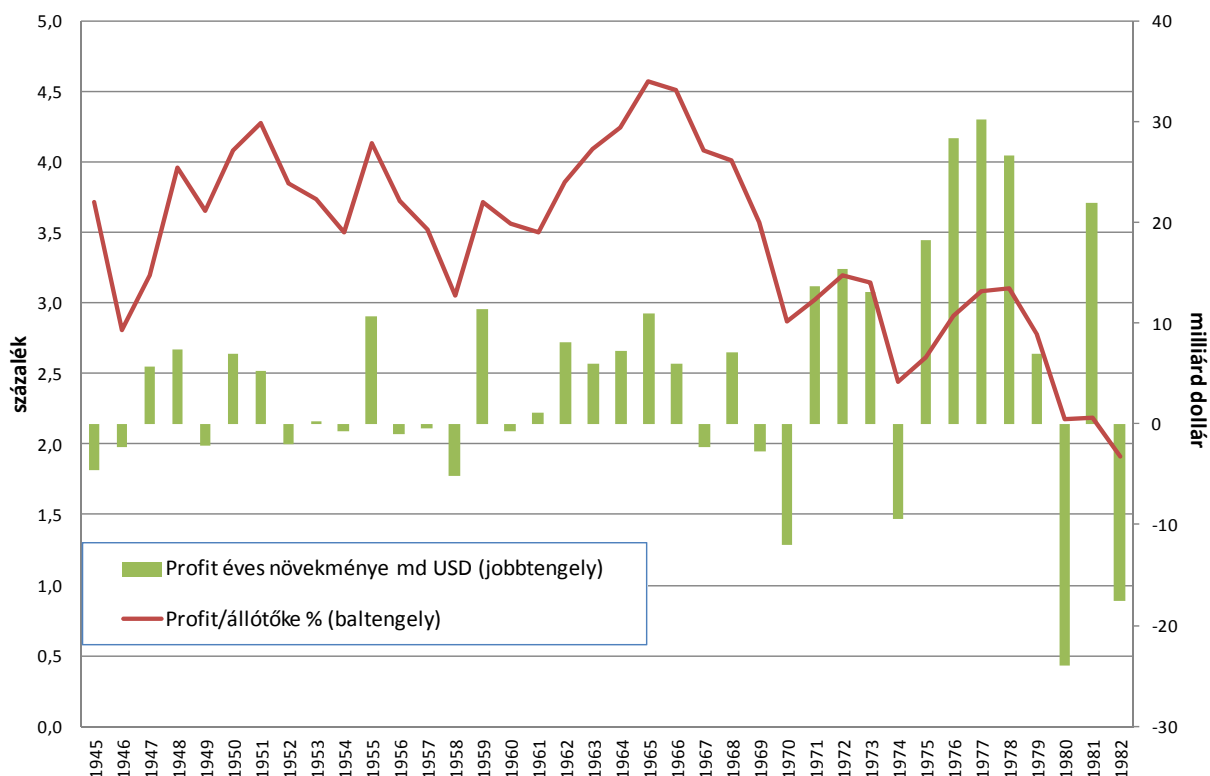
ban megalakult OPEC, vagy a 1964-ben létrejött 77-ek csoportja) aktivizálódása, ami szoros összefüggésben volt a Szovjet-unió és az alternatív rendszer hatásának megerősödésével, a centrumországok vezető szerepének gyengülését (a fejlődők szerepének növekedését) jelentették. A centrum gyengülése a technikai váltás késlekedéséből és a fejlődő országok ezzel párhuzamos gazdasági erősödéséből következett. Az intenzív fejlődés beindulása a centrumban azért késett, mert a periférián zajló extenzív fejlődés a profitráta csökkenését a profit tömegének növekedésével kompenzálta. Jól mutatja ezt az USA profitrátájának és profittömegének a 70-es években ellentétes alakulása (6. ábra). Amikor a vállalati profitoknak a lekötött (álló-) tőkéhez viszo-

még 87, 1982-ben már csak 73,7 százalékos volt).⁵⁵ Ugyanebben az időben ugrott meg a fejlődő országokba irányuló működőtőke mind az összes kivitel belüli arányát (6. ábra), mind mennyiségét illetően. Míg 1970 és 1974 között évi átlagban 3,7 milliárd dollár FDI áramlott a fejlődőkbe, addig 1975 és 1982 között 12,3 milliárd dollár.⁵⁶

A vállalati profit rátájának és tömegének alakulása az USA-ban 1945-1982, milliárd dollár és százalék

Ezt a tőkekivitel segítette a gyarmati rendszer összeomlásával létrejött önálló fejlődő országok állami gazdaságépítő politikája, amelyhez külső erőforrásokra volt szükség. A kőolajkorszak kifulladásával profittal már újra be nem fektethető tőkék

6. ábra
A vállalati profit rátájának és tömegének alakulása az USA-ban 1945–1982
(milliárd dollár és százalék)

Forrás: US Bureau of Economic Analysis, Interactive Tables, Table 1.1. Current-Cost Net Stock of Fixed Assets and Consumer Durable Goods és Table 1.7.5. Relation of Gross Domestic Product, Gross National Product, Net National Product, National Income, and Personal Income.

nyitott aránya a 70-es években a korábbi időszakhoz képest radikálisan esett, a profittömeg éves növekedése addig nem látott magasságokba szökött. A kapacitáskihasználtság csökkent (az USA-ban 1967-ben

⁵⁵ Economic Report of the President: 2010 Report Spreadsheet Tables. Table No. B54.

<http://www.gpoaccess.gov/eop/tables10.html>

⁵⁶ UNCTADstat online. Inward and outward foreign direct investment flows, annual, 1970-2011.

parlagon heverték a bankokban, és az e kényszer hatására olcsón nyújtott hitelekkel lehetségessé váltak a fejlesztések, vásárlások, a tőkebecsaló politikák. Ezek révén ugyanakkor a versenyképesebb, tőkeerősebb fejlett országok a kereskedelemben, a tőketulajdon révén és a pénzügyekben is profitot tudtak realizálni illetve profitot tudtak kivonni a fejlődő országokból.⁵⁷ A pénz tehát a vásárlások és az értékelszívás formájában nagyrészt már az adósságtörlesztés előtt visszaáramlott a tőkével és áruval rendelkező fejlett országokba.

A régi tőke – az otthon már elavult technológiák kitelepítése és az áruexport révén – újraértékesülhetett a perifériákon, némileg késleltetve, de ugyanakkor finanszírozva az 1971-ben az Intel mikroprocesszorával megszülető új technológiára (a mikroelektronikára) irányuló fejlesztéseket, az előbbtől nem független anyag- és energiaigényesség csökkentését, és az ezeken alapuló átstrukturálást (a ciklus intenzív szakaszát) a centrumban. E helyzetben a perifériákon folyó extenzív növekedés kimerülése hozott változást, amely az adósságválság 1982-es kirobbanásában jelentkezett (Mexikó bejelentette fizetéseképtelenségét, amit országok sora követett).⁵⁸ A bajbajutott fejlődő országok termelési szerkezete valóban elavult volt a kor világpiaci sztenderdjéhez képest, hiszen a fejlett országok „levetett” technológiájára épült. A kiigazító politikák azonban csak az adósságvisszafizetést, illetve a tőkeértékesülés költségeinek (így az államnak) a leépítését szolgálták, a termelési alapoknak a fejlett országok technológiai szintjére emeléséről szó sem volt. Nem is lehetett, hiszen a kapitalizmus az elszigetelt termelők önálló profitérdekei által meghatározott általános konkurenciára épül. Esze-

rint pedig nem a fejlesztés, hanem a tőkeértékesülés (elsősorban a hitelek visszafizetésének) feltételeit kellett megteremteni az elmaradottabb régiókban.

A 70-es évektől ugyan már folytak fejlesztések a fejlett országokban, de ezek felgyorsulása csak a 80-as években következett be. A vállalati fejlesztéseket az állam az USA-ban és Európában is dollár milliárdokkal támogatta. Az utóbbi régióban, a 80-as évek elején, a Bizottság támogatásával létrejött elektronikai nagyvállalati lobby (az akkor 12 tagú „Round Table Companies”) igényei szerint beindultak a nagy integrációs szintű K+F programok is, előbb az alapkutatások, majd az 1985-ös Euréka programmal a termékszintű (I) fejlesztések támogatására.⁵⁹

A fejlesztésekhez szükséges összegek nagy része a korábban felhalmozott profitorok mellett a 80-as években a fejlődő országokból adósságtörlesztés címén beszedett, illetve az onnan egyéb jogcímenek kivont összegek szolgáltatták.

Donella Meadows, A növekedés határai c. könyv szerzőjének számításai szerint⁶⁰ 1979-ben nettó 40 milliárd dollár áramlott a fejlett Északról a fejlődő Délre, a 80-as évek átlagában viszont évente 85 milliárd dollár áramlott visszafelé. A fejlődő világ összes adóssága mégis háromszorosára nőtt.

Az adósságválság kitörése (1982) utáni 10 évre a Világbank és az UNCTAD online adatbázisa alapján végzett saját számításaim szerint az adatok a következők:

Az adósságválság kirobbanása utáni évtizedben 1983 és 1992 között a fejlődő országok teljes (állami, magán, rövid- és hosszú távú) külső adóssága 962 milliárd dollárról 1.830 milliárd dollárra, tehát 868 milliárd dollárral nőtt.⁶¹ Ugyanezen idő alatt 1.535 milliárd dollár adósságszolgálatot teljesítettek.⁶² Az adósságon a nettó transzfer tehát a 10 év alatt összesen -667

⁵⁷ Az értékelvonas formáit, úgy mint jövedelem saját és „közvetett” tulajdon alapján, profitrealizálás a cserében (a kereskedelemben) és a pénzügyekben, részletesen tárgyalja Farkas (2002), 83-94. o.

⁵⁸ Az adósságválságot közvetlenül az USA kamatemelése váltotta ki, ez azonban maga is következmény volt. Az amerikai kamatok – az infláció elleni harc és a dollártartalékolás elősegítése jegyében, illetve az USA sajátos gazdaságának elkényelmeseződését is lehetővé tevő világgazdasági pozíciója miatt – már 1977 óta felfelé kúsztak. Az extenzív fejlődés előbb-utóbb akkor is kimerült volna, ha a pénzpiaci fejlemények másként alakulnak.

⁵⁹ Bővebben Artner (1989).

⁶⁰ Meadows (s.a.).

⁶¹ The World Bank Data. External debt stocks, total (DOD, current US\$) <http://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DECT.CD>

⁶² The World Bank Data: Debt service on external debt, total (TDS, current US\$) <http://data.worldbank.org/indicator/DT.TDS.DECT.CD>

milliárd dollár volt, vagyis a fejlődő országok évi átlagban közel 67 milliárd dollárral támogatták hitelezőiket a tárgyalt évtizedben. (A hosszúlejáratú adósságállomány 761 milliárd dollárról 1.485 milliárd dollárra, azaz 724 milliárd dollárral emelkedett).⁶³ A szóban forgó 10 év alatt 276 milliárd dollár külföldi működőtőke áramlott a fejlődő országokba és 100 milliárd dollár áramlott ki onnan. A nettó működőtőkebeáramlás tehát 176 milliárd (évi 17,6 milliárd) dollárt tett ki.⁶⁴ Az adósság és a működőtőke-áramlás együttes figyelembevételével a fejlődő országokból átlag évi nettó 49 milliárd dollár áramlott ki, miközben adósságállományuk évente átlagosan közel 87 milliárd dollárral gyarapodott. (Ugyanezt a számítást az 1982-1990 közti 9 évre elvégezve évi átlag nettó 42 milliárd dolláros kiáramlást kapunk.)

Az UNCTAD adatai alapján⁶⁵ a hosszú távú adóságokra a nettó forrástranszfer 1982 és 1990 között összesen 45,8, 1983 és 1992 között pedig összesen 79 milliárd dollár volt.

A fentiek a fejlődő világ egészére vonatkozó adatok, amelyek jelentős különbségeket takarnak. A fejlődő országok között a 80-as évek adósságválságának legnagyobb vesztesei a latin-amerikai országok voltak. Esetükben a nettó forráskiáramlás a Világbank adatai szerint évi 48-50, az UNCTAD alapján a hosszú távú adósságra évi 15 milliárd dollárt tett ki. A jövedelemmérleg, a közvetlen tőkeberuházások és az egyéb (autonóm) tőkeáramlás nettó értékeinek összege alapján a CEPAL a latin-amerikai és karibi térség viszonylatában megadja a *nettó forrástranszfer* alakulását az export százalékában: 1982 és 1990 között a régió exportjának kb. egyötödét emésztették fel az e címeiken kiáramló összegek. Ezt követően, a 90-es években a nettó forrás-áramlás pozí-

tív volt, a 2000-es évek többségében azonban ismét negatívvá vált.⁶⁶

Fekete-Afrika a 70-es és 80-as években összesen 322,3 milliárd dollárt veszített a tőkekiáramlás látható és láthatatlan csatornáin keresztül (az alulszámítások, nem regisztrált pénz-átutalások, és egyéb rejtett jövedelemáramlás), miközben működőtőkéből (FDI), hivatalos fejlesztési segélyből (ODA) és nettó hitelekkel összesen 381,3 milliárd dollárt kapott. Az FDI és ODA együttes összegét 35 százalékkal múlta felül a tőke kivonás. A különbséget ugyan az adóssággal kapcsolatos nettó transzfer (hitel) túlkompenzálta, ez azonban az eladósodás jól ismert természete miatt nem mondható előnynek. 1970 és 2010 között az összes beáramlás (FDI, ODA, nettó forrástranszfer az adósságon) 74,4 százaléka távozott a kontinensről a tőke kivonás különböző csatornáin keresztül, 2000-2010 között ugyanez az arány 70,9 százalék volt.⁶⁷

A 80-as évtized tehát a fejlett országok modernizációs periódusa, az állami és vállalati elektronikai fejlesztések évtizede, amit – mint az ismertetett adatok bizonyítják – a fejlődő országokból származó dollár milliárdok közvetlenül és közvetve is (az adósságszolgálat mellett a fejlődő országokban értékesített termékek és újra profitot hajtó technológiák kitelepítése által) jelentős mértékben támogattak.

Az 1980-as években tehát a fejlett országokban lezajlott az átstrukturálás (az intenzív szakasz), a termelés átállt az új (mikroelektronikai) technológiákra.

Közben lezajlott a váltáshoz szükséges neoliberais fordulat, a tőkeáramlás előtti kereskedelmi, jogszabályi és kormánypolitikai akadályokat az adósságkezeléshez kapcsolt „feltételelességek”, kényszerek nyomán lebontották a fejlődő országokban is. Mindennek köszönhetően a fejlett országokban a kapacitáskihasználtság ismét emelkedett, a profitráta csökkenése megállt, és a szokásos rövidciklusú hullámokon ke-

⁶³ The World Bank Data: External debt stocks, long-term (DOD, current US\$) <http://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DLXF.CD>

⁶⁴ UNCTADStat, Inward and outward foreign direct investment flows, annual, 1970-2011 <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx>

⁶⁵ UNCTADstat: External long-term debt of developing economies by lending source, annual, 1970-2010 <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=116>

⁶⁶ ECLAC – CEPALSTAT: Economic Indicators and Statistics. External sector. Balance of payments. <http://websie.eclac.cl/sisgen/ConsultaIntegrada.asp>

⁶⁷ A számítások Boyc and Ndikumana (2012), 11. oldalán közölt táblázat alapján készültek.

resztül a ráta növekvő periódusba lépett. Fontos azonban felhívni a figyelmet arra, hogy 1. a profitráta nem egészen tért vissza a 40-es-50-es évek szintjére, bár megközelítette azt (10. ábra), valamint 2. a bruttó profitrátának ezt a hosszabb időtávon érvényesülő esését a profitadó csökkenése révén a nettó profitráta kevésbé érezte meg.⁶⁸

A 70-es évek csomópontválsága megoldotta a ráháruló feladatot: átstrukturálta a termelést és jórészt felépítette az új intézményi viszonyokat, mindezt nagymértékben a hitelezés és tőke kivétel révén megvalósuló áthárítási mechanizmusból fedezve.

A 70-es években tehát lezárult egy „Kondratyev”-ciklus, és elindult egy újabb, amely a nemzetköziesedés roppant magas fokára juttatta a világtermelést. A tőke kivétel folyamatossá (a már addig is a tőke lételemét képező allokáció nemzetközivé) válásával az extenzív és intenzív szakaszok kvázi egyidejűségével, a nemzetköziesedés jóvoltából a hierarchikus világot jellemző óriási különbségek kihasználásával az áthárítási körök is a mindennapok részévé váltak. A hosszú távú tőkeértékesülési ciklust azonban ez sem tudta kiküszöbölni. Az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűsége, a termelés bővülése, a tőke felhalmozódása miatt a perifériák piaca is megtelt, az áthárítási körök egyre szűkültek, így a válságot végül a centrum saját belső perifériáján halmozta fel, és növelte újabb csomópontválsággá.

Erről szól a következő fejezet.

8) CSOMÓPONTVÁLSÁGTÓL CSOMÓPONTVÁLSÁGIG

A 80-as évekre kialakult struktúra a történelmileg gyorsuló technológiai fejlesztések miatt gyorsan kifulladt. A 80-as éveket jel-

⁶⁸ Az USA-ban a profitok adótartalma 1981-ig a 35-40 százalékos sávban mozgott, a 80-as években 30-35 százalék volt, és ezt követően is tovább csökkent, 2011 3. negyedévében már csak 20,9 százalékot ért el. Lásd: Department of Commerce (Bureau of Economic Analysis). Table B-90. Corporate profits with inventory valuation and capital consumption adjustments, 1963–2011.

lemző 3-5 százalékról a világ GDP éves növekedési üteme 1991-ben egy százalékra esett. De – mint azt, annak okaival együtt a 5. fejezetben már tárgyaltuk – a dinamizmust már addig is a fejlődő országok adták, a fejlett országok növekedése azokétól számottevően elmaradt (1. ábra és 1. táblázat). A magyarázat az extenzív fejlődés exportálásában rejlik, olyan piacokra, ahol a termelés – a „fejlesztő” államok jóvoltából is – a fejlettekénél nagyobb, bővülő piacokra lel.

1989-ben azonban megszületik az internet és ugyanakkor zajlik le a rendszerváltás Kelet-Európában. Az előbbi a tőkeáramlás és az innováció, tehát újabb rövid (konjunkturális) ciklus, az intenzív szakasz felpörgetésével, az utóbbi új áru- és munkapiacok megnyitásával adott alkalmat a másod- és harmadrangú technológiák, termékek újraértékesítésére, az extenzív szakasz fellendítésére a perifériákon. Így a világ GDP-je 1991 után ismét nagyobb ütemet vett fel, bár a korábbi időszaké alatt maradt. A braudeli történelmi hosszú ciklus leszálló ágára utal, hogy a globális növekedés, de mindenekelőtt a fejlett országok növekedése évtizedről évtizedre csökken (1. táblázat).

1. táblázat

A világ és fő országcsoportjai GDP-jének átlagos növekedési üteme, 1970-2011 (százalék)

	1970-1980	1980-1989	1990-2000	2001-2011
Világ	3,8	3,3	2,8	2,7
Fejlődő országok	5,8	3,5	4,9	6,2
Átalakuló gazdaságok	5,0	3,5	-4,5	5,2
Fejlett országok	3,3	3,2	2,6	1,4

Forrás: UNCTADstat, Real GDP growth rates, total and per capita, annual, 1970-2011.

A 70-es évek csomópontválsága után következő tőkeértékesülési hosszú ciklus jellemzője, hogy a 90-es évektől különösen megnő a tőke legmobilabb formájának, a pénztőkének a forgási sebessége, vele a spekuláció. Ez, bár a reálszféra viszonyainak szülte, viszonylagos önmozgásával maga is visszahat a reálszférára. Mozgása és visz-

szaható képessége sem szakad el a reálviszonyoktól. Így például az 1997-98-as, spekulációs támadással, pénzügyi válságként indult délkelet-ázsiai válság pillanatok alatt vált reálgazdasági válsággá. Ennek oka, hogy a spekuláció is csak a különbségek (gyengeségek) kihasználásával érhet el eredményt. A délkelet-ázsiai pénzügyi válság gyökerei az országok gyengeségében rejlenek (a versenyképességi lemaradásban, a dollárhoz kötött nemzeti valuta felülértékelődésében, a nemzetközi tőkeáramlás szabadságát még ekkor is némiképpen korlátozó nemzeti gazdaságpolitikákban stb.).⁶⁹ A válság eredményeként az érintett országok (Thaiföld, Indonézia, Malaysia, Fülöp-szigetek, Dél-Korea) gazdasága még nyitottabbá vált, a működőtőke-beáramlás a válság lecsengését követően ismét felfutott. Hasonlóképpen reálgazdasági okokat lehet felfedezni az 1994-es mexikói válság mögött is.⁷⁰ A pénzügyek szerepére (a finanszírozásra) a későbbiekben még visszatérünk.

A helyi válságokkal tarkított időszakban, és éppen a válságokon keresztül a 90-es években, gyors ütemben folyt a globális tőkekonzentráció, a transznacionális monopóliumokkal jellemzett hosszúciklus differencia specifikájaként. Ezt segítette elő az Európai Unió egységesülése és kibővülése. A 90-es évek nemzetközi vállalati összeolvadásainak és fúzióinak kétharmadában európai vállalatok voltak a vásárlók.⁷¹ Az első koncentrációs hullám 2000-ben érte el csúcspontját, és ez az az év, amelyben a 70-es

évek válságából kiemelkedő tőkeértékesülési hosszúciklus kifulladásra került.

A mikroelektronikára épülő tőkeértékesülési ciklus tehát nem 2008-ban ért véget, válsága nem ekkor kezdődött, hanem 2000-ben, az USA információtechnológiai boom-jának „soft landing”-jével.

Csak hogy ez a válság a liberalizációval megkönnyített tőkeáramlás és finanszírozás jóvoltából még évekig a szőnyeg alatt maradhatott, és a „landing” ezért lehetett „soft”. A 2000-es években – mint említettük, s mint alább részletezzük – a válsághátrahárítás immár a centrum saját belső perifériájára irányul, a fölös tőke „túlcsordulása” miatt a „belső” áthárítás évtizede. Ezért koncentrálódik a válság a centrumra, annak belső perifériájára. Ezért terjed látszólag onnan tovább, ahová exportálták. Ezért állítjuk, hogy 2000-ben egy újabb csomópontválsághoz értünk, a transznacionális fejlődött monopolkapitalizmus rendszerváltságához, amelyből csak egy egészen új rendszer felé nyílik megnyugtató megoldás.

9) A HOSSZÚCIKLUST LEZÁRÓ „BELSŐ ÁTHÁRÍTÁS”

A tőke olyan, mint a víz. A víz mindig megtalálja útját lefelé, arra folyik le, amerre az első alkalma nyílik. Edénybe lehet zárni, de ezzel megszűnik folyóvív, és – utánpótlás híján – megpohad. Vagy, ha az edény folyamatosan töltődik, előbb-utóbb kicsordul.

Éppen így a tőke is oda áramlik, ahol a legkönnyebben és leghamarabb éri el célját, a lehető legmagasabb fokú értékesülést. A tőke legjobb értékesülésének záloga ezért a szabadság, és a tőke fejlődésének feltételeként alakultak ki a deregulált, liberalizált piacok.

A 2000-ben megszülető válság elhúzódtatását okozó „áthárítás” internalizálódásának lényege, hogy a tőkeértékesülés a perifériák telítődése miatt, az adott technológiai bázison alapuló termelés extenzív kiterjesztésével történt a centrumban is.

A „külső áthárítás”, és ennek révén a perifériákról történő értékbevonás nem szűnt meg, sőt, a tőkefelesleg „túlcsordulása” miatt intenzifikálódott. Mint Boyce és

⁶⁹ Az érintett országok, az ázsiai „kis tigrisek” második vonalát, a „flying geese” paradigma alsóbb fokát, a „kis tigriseknek” perifériáját (a periféria perifériáját) képezték. A spekulációs támadás célpontja Thaiföld volt. A thaiföldi valuta, a bath, 1984 óta a dollárhoz volt kötve, ám a termelékenység lemaradás miatt a thai munka értéke nem tudott lépést tartani az amerikai munka értékével. Így a kötött árfolyamú valuta reálfelértékelődött, ami negatívan hatott az exportra, megelőlegezve a leértékelési várakozásokat. A spekulációs támadás csak e helyzetet használta ki. Ld. bővebben Artner (1998).

⁷⁰ Magas (2011, 53. o.) is megállapítja, hogy az 1970-2007 közötti „bankválságok kialakulásában a rossz makrogazdasági környezet volt az előfeltétel”.

⁷¹ UNCTAD cross-border M&A database. Web table 10. <http://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment%20Report/Annex-Tables.aspx>

Ndikumana (2012) kimutatja, a 2000-es években még a világ legszegényebb kontinenséről, Afrikából történő nettó forráskivonás is megnövekedett. De a fölös tőke számára ez már nem volt elég.

A növekedés extenzív szakaszának a centrumra (is) „ömlése” okozta a fejlett és fejlődő országok GDP-növekedése közötti korreláció növekedését is (1. és 2. ábra). Az extenzív kiterjesztés szempontjából a centrum saját belső perifériája jelenti egyfelől a centrum gyengébb országait, másfelől az egyes országokon belül a gyengébb fizetőképességű piaci szereplőket (háztartások, kisebb vállalkozások, végső soron a bérből élők). Az extenzív fejlődés ezek hitellel való ellátásával, tehát kereslet-generálással történt, fő nyertesei a hitelezés okán piacot nyert legnagyobb tőkék voltak. Áthárítás történt, mert az így felhalmozódott adósságok végső soron a kifulladás ciklus tőkevesztéseit jelentik, amelyeket a finanszírozás (hitelezés) elmaradásával maguknak a tőketulajdonosoknak kellett volna viselniük.

Az extenzív szakasznak (áthárításnak) az internalizálódása egyben a 70-es években indult „Kondratyev”-ciklus végét jelenti: az adott technológiai paradigmán alapuló tőkemegtérülési hosszú ciklus véget ért, az adott technológiai paradigmában rejlő profittermelési lehetőségek kimerültek. Ezért az innovációs lendület a centrumban megakadt, az intenzív szakasz – ismét, mint a 70-es években – késlekedett.

Az internalizálódásban két dolog játszott lényeges szerepet. 1. A mikroelektronikai alapú technológiák jóvoltából megnövekedett termelékenységgel a piacok gyorsan telíthetők, és telítődtek is. 2. A külső perifériák fejlődésének és a finanszírozásnak a sajátos kapcsolata. Mindez azt okozta, hogy egyfelől a külső áthárítás terei – a transznacionális tőkefelhalmozásból következő fölös tőkemennyiséghez képest – 2000-es évekre jelentősen lecsökkentek, másfelől a felpörgő finanszírozás a centrum belső perifériáin is kedvező tőkemegtérülési lehetőségeket kínált. Az összefüggéseket bonyolítja, hogy ez utóbbi – a centrum növekvő kereslete és profitja – piacot jelentett a „külső” perifériáknak (a fejlődő országoknak), így az ottani extenzív

szakasz (és az oda irányuló tőke kivitel is) folytatódhatott.

9.1. A működőtőke-áramlás jellemzői a 2000-es években

Az előbb vázolt folyamatokat, tehát a periféria telítődését és a fölös tőkének magába a centrumba történő „túlsordulását” jelzik a működőtőke-áramlás tendenciái.

- * 2000 után a világ működőtőke-áramlása visszaesett, ami elsősorban a fejlett országokba áramló tőke csökkenéséből adódott. A 2004-től lendült fel újra, de immár a másodlagos ok, a finanszírozás jóvoltából.
- * A működőtőke-áramlás csökkenése kevésbé érintette a fejlődő országokat, ezért részesedésük a beáramlásból nőtt. 1999 és 2004 között, amikor az USA információtechnológiai konjunktúrája által vezetett fellendülés kifulladásba fordult, a tőke még mindig jobban tudott értékesülni a perifériákon, mint a centrumban, ahol a piacok a fizetőképes kereslethez képest már telítődtek.
- * A külföldi tőkeállomány/GDP mutató a megelőző évtizedekben a fejlődő országok esetében jóval magasabb volt, mint a fejlettekben. A 90-es évekre a két országcsoport mutatója közeledik, és 2004-től már a fejletteké magasabb.
- * A külső áthárítás területeinek összeszűkülésében a BRICS-országok, de mindegyik előtt a hatalmas természeti és emberi potenciállal, önálló történelemmel és kultúrával rendelkező Kína felemelkedése, gazdaságának saját lábára állása a fő ok. Fejlődési fokokat nem lehet átugorni. Teng Hsziao-ping-i (1979) „nyitási” politikája valójában egy eredeti tőkefelhalmozási politikának engedett szabad utat („mindegy, hogy milyen színű a macska, csak fogja meg az egeret”), Kínát a kapitalista fejlődés államilag vezérelt és szociálisan kiegyensúlyozni igyekvő útjára vezetve, és ezzel hatalmas szeletet harapva ki a globális piacból. A működőtőke-beáramlás Kínába 2000-2004 között jelentősen (az 1998-as szint alá) csökkent, ezt követően 2007-ig is-

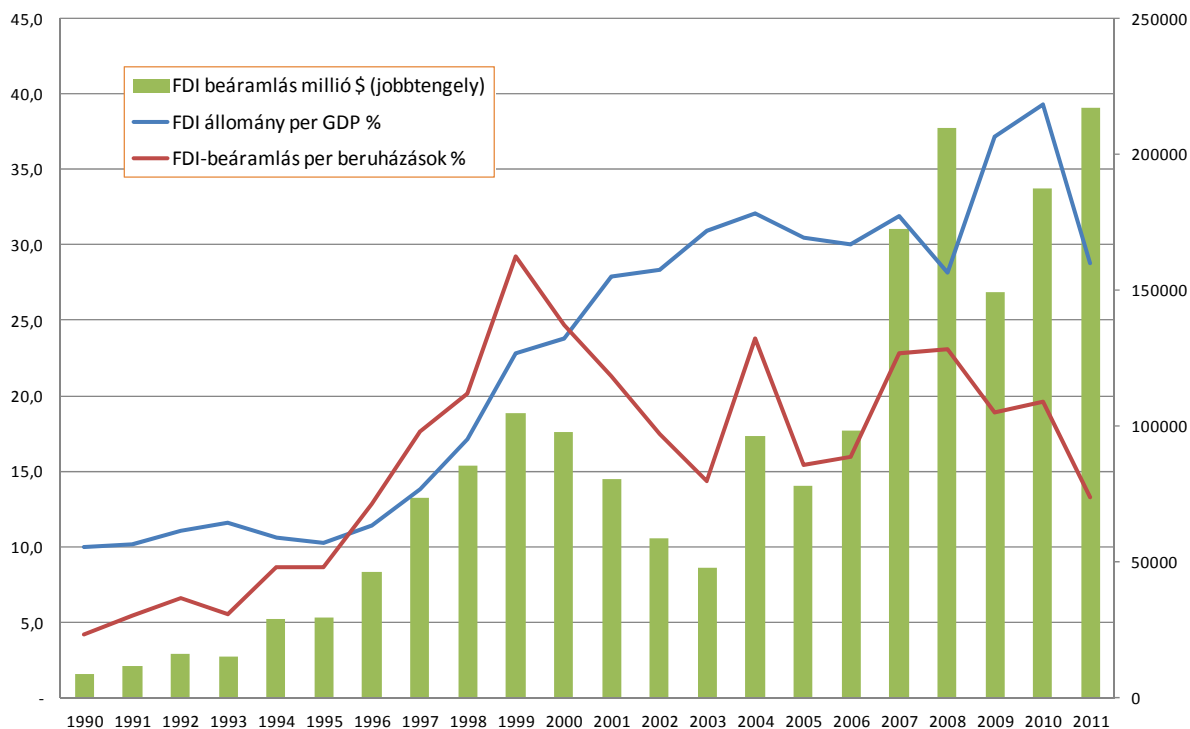
mét fellendült, de már nem érte el a 2000-es csúcst.⁷²

- * Az adósságválságon túljutott Latin-Amerikában a 2000-es években a belső gazdasági-társadalmi fejlődésre koncentráló, így a transznacionális vállalatok tevékenységét részben közvetlenül (államosítások), részben közvetve (az állam fokozott gazdasági szerepvállalása, a jövedelmek újraelosztása a szegények javára) korlátozó rezsimek jutottak uralomra. Az itteni extenzív fejlődés forrásai tehát (például az állami beruházások vagy a nemzeti tőke fejlődése révén) részben és időlegesen függetlenedtek a centrumtól. Ezt tükrözi, hogy a friss tőke beáramlása a fejlődő amerikai régióba az

és néhány év késéssel – 2004-től, az újrabefektetett profit arányának növekedése miatt⁷³ – megáll a külföldi működőtőke-állománynak a GDP-hez mért aránynövekedése is (7. ábra). Változást csak a válság évei hoztak.

- * A „külső” áthárítási területek szűkülését jelentette a transzformációs válságán túljutott Kelet-Európa integrálása az Európai Unióba, amennyiben ezek az országok a centrum saját, belső periferiájává váltak. 1990 és 2003 között a 8 új kelet-európai tagországba irányult a fejlett országok tőke kivételének 3, 2004 és 2011 között azonban már 5,4 százaléka. Ha ehhez hozzávesszük az EU-hoz korábban csatlakozott, de szintén kevésbé

7. ábra
A latin-amerikai és karibi térség működőtőke-importja 1990–2011
(százalék és millió dollár)

Forrás: UNCTAD WIR Annex Tables. Web table 1, 5, 7.

<http://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment%20Report/Annex-Tables.aspx>

abszolút értékek alapján 1999 után veszít lendületéből (a következő 7 évben nem is tért vissza az 1999-es csúcsra), a beruházásokhoz mért aránya visszaesik,

⁷³ A dél-amerikai országokban egyrészt a kormánypolitikák miatt is bővülő fogyasztói piac, másrészt a kitermelőipar magas profitrátái ösztönözték a nyereség visszaforgatására. Az újra befektetett profit aránya a Brazília nélkül vett Dél-Amerikában 2003 és 2011 között elérte a 45 százalékot, miközben 1994 és 2002 között csak 11 százalék volt (UNCTAD 2012, 53. o.).

⁷² UNCTADstat Inward and outward foreign direct investment flows, annual, 1970-2011.

fejlett országokat (a PIGS-et⁷⁴), akkor azt látjuk, hogy 2000-2011 között az európai centrum belső periferiájára irányult a fejlettekbe érkező összes működőtőke-import 11,8 százaléka (a világ összes FDI-importjának pedig 7,3%-a).⁷⁵

- * A tőke Afrikában is igyekezett terjeszkedni: az ide irányuló működőtőke éves mennyisége 2000 és 2008 között hatszorosára, a kontinens aránya a világ éves működőtőke importjából 0,7-ről 3,2 százalékra nőtt.⁷⁶ Említettük, hogy ezzel együtt megnőtt a tőke kivonás is. Az USA afrikai beruházásainak éves értéke 2000 és 2008 között több mint háromszorosra emelkedett.⁷⁷ Kína beruházásai igen alacsony szintről 2008-ban 5,5 milliárd dollárra nőttek,⁷⁸ de még így is csak 15 százalékát tették ki az USA azévi afrikai működőtőke beruházásainak. Az afrikai kontinens mindezzel együtt is csak kis értéket képvisel a világ működőtőke-import-állományából (2008:2,5%, 2011: 2,8%),⁷⁹ a fölös tőkét nem tudta jelentősebb mértékben felszívni.

9.2. A finanszírozás szerepe

A működőtőke-áramlási folyamatok karöltve jártak a 90-es évek pénzügyi változásaival. A pénzügyi felfúvódás meglökte (lehetővé tette) a keresletet a centrumban, felfelé húzva a periféria termelését. Egyszerre zajlott az extenzív fejlődés a centrumban és a periférián.

A pénzügyi szabályozás változása maga is a tőkegelés egyenes következménye. A

nem-banki pénzügyi intézmények az USA-ban már a 80-as évektől kezdve nyújtottak banki szolgáltatásokat, nagyrészt éppen az új elektronikai technológiák segítségével. Mindez szűkítette a tradicionális bankok piacát, amelyek erre összeolvadásokkal, és más szektorok felé terjeszkedéssel válaszoltak. E „pénzügyi konszolidációs stratégiákra” annál is inkább szükség volt, mivel az USA-n kívüli világpiacon (az Egyesült Királyságban, Japánban) ugyanilyen folyamatok zajlottak. Ráadásul ezek eredményeként sokkal stabilabb (nagyobb tőkeerejű, diversifikáltabb) intézmények jöttek létre.⁸⁰

Az egész folyamatot a tőke kezdeményezte, de az állam⁸¹ és természetesen a magántőke megtérülési feltételei felett örködni hivatott Fed is támogatta. Ez utóbbi az irányadó kamatlábat 2000 és 2003 között 6,24-ről 1,13 százalékra szállította le, hogy kedvezzen a hitelezésnek. Erre pedig azért volt szükség, mert a GDP növekedési üteme 2000-től meredeken esett (2001 első és harmadik negyedében negatív volt), már 1999-től csökkent a beruházások abszolút és GDP-arányos értéke is, elsősorban az információtechnológiai ipar visszaesése miatt.⁸² Az összprofit addigi éves növekedése megállt, sőt a profittömeg 1998-ban 10 százalékkal csökkent, és 2003-ig nem is tért vissza az 1997-es szintre. Ennek megfelelően évről évre csökkent a lekötött tőkéhez viszonyított profitráta is (1997 és 2001 között 4,6-ről 3,1 százalékra, 10. ábra).

Az általános pénzügyi liberalizáció következtében a telített piacokon profittal már nem befektethető, a sokszor termelővállalatok saját bankjaiban, pénzügyi intézményeiben heverő tőkék a spekuláció felpörgése mellett utat találtak vissza a termelésbe: a hitelekkel folytatódottak, sőt felpörögtek a

⁷⁴ Portugália, Írország, Görögország, Spanyolország

⁷⁵ UNCTAD, FDI/TNC database (www.unctad.org/fdistatistics), Web table 1. FDI inflows, by region and economy, 1990-2011.

⁷⁶ UNCTADstat Inward and outward foreign direct investment flows, annual, 1970-2011.

⁷⁷ Bureau of Economic Analysis. Balance of Payments and Direct Investment Position Data. U.S. Direct Investment Abroad, U.S. Direct Investment Position Abroad on a Historical-Cost Basis.

⁷⁸ MOFCOM (2010).

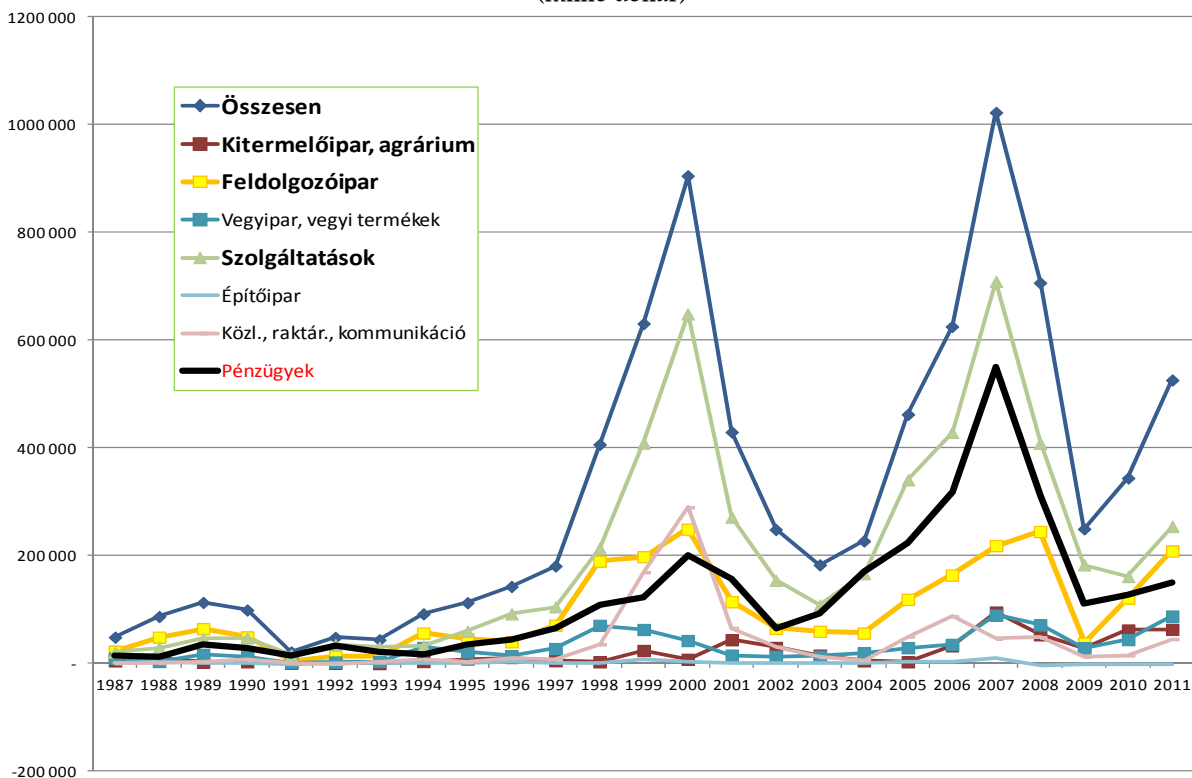
⁷⁹ UNCTADstat Inward and outward foreign direct investment flows, annual, 1970-2011.

⁸⁰ A pénzügyi szabályozás változásának okairól, vitáiról és a körülötte dúló érdekekről ld. Biedermann (2011) és Wilmarth (2002).

⁸¹ „A középosztály lassan kezdett anyagilag leszakadni, a politikai nyomás pedig erősödött, hogy a hitelhez jutás könnyítésével oldják meg a problémákat. Az alacsony keresetű evőknek is lehet ugyanolyan szép háza, mint bárki másnak” –hangsúlyozta Bush akkori amerikai elnök”. Lásd: Biedermann (2011), 16. o.

⁸² Department of Commerce (Bureau of Economic Analysis) TABLE B-19. Real private fixed investment by type, 1995-2009.

8. ábra
Nemzetközi összeolvadások és fúziók ágazati szerkezete (vásárlások alapján), 1987-2011
(millió dollár)

Forrás: UNCTAD WIR Annex Tables. Web table 14. Value of cross-border M&A purchases, by sector/industry, 1987–2009 és 1990–May 2011.

vásárlások, a fogyasztói piacokon keresztül multiplikátor hatást gyakorolva a termelésre.

- * A világ más részeiről származó profit aránya az USA összprofitáján belül 1996 és 2000 között meredeken, 13,7 százalékról 19,3-ra nőtt, majd 2006-ig ugyanilyen meredeken csökkent. 2006-tól ismét aránynövekedés következett. Ezen a profiton belül azonban nőtt a fejlődő országok, mindenekelőtt Latin Amerika és a Karibi térség aránya.
- * 1998 és 2002 között az összes profiton belül 21,6-ról 34,9 százalékra nőtt a pénzügyi szféra részesedése, azt követően azonban csökkenni kezdett, és 2009-ben már csak 19,6 százalékot ért el.
- * A feldolgozóipar ezzel éppen ellentétes trendet írt le, legalábbis 2006-ig, amikor már a hitelalapú extenzív kiterjesztés kifulladásra került.

Hogy a 2000-es évek fellendülését a pénzügyek generálták, a tőkekoncentráció ágazati szerkezetének alakulásából is látszik (8. ábra). A nemzetközi felvásárlásokban és fúziókban 2000-ig a pénzügyek nem ha-

ladták meg lényegesen a feldolgozóipart, sőt, a 90-es évek második felében a feldolgozóipar hagyta le a pénzügyeket. A 2000-es visszaesés után azonban először a pénzügyi ágazat lendült fel, majd mintegy maga után húzta a feldolgozóipart.

A pénzügyi felfúvódásban fontos szerepe volt az eurózónának, ahol az alacsonyabb versenyképességű tagországok nagyobb inflációs hajlama és az alacsony német inflációhoz igazodó euró értékállósága negatív kamatú hitelfelvételt tett lehetővé, és igazi vásárlási boomot generált a belső periferián (Spanyolország, Portugália, Írország, Görögország). Az innen származó hatalmas nyereségből nagyrészt a legerősebb országok (így Franciaország és Németország) profitáltak.⁸³

⁸³ Bővebben Artner-Róna (2012).

9.3. Túlcsordulás és bumeráng

A tőkefelhalmozás logikájából és annak a transznacionális monopolkapitalizmusban megvalósult globális formájából következően a tőkefölöslegben rejlő válság visszaérkezett oda, ahonnan feladták. Az eddigiekben több oldalról igyekeztünk bemutatni, hogyan történt ez a „reexport”, alább röviden összefoglaljuk.

Az adott technológiai paradigmán (a mikroelektronikai alapú információs technológiákon) nyugvó extenzív fejlődés a 2000-es években – a válság tényleges beköszönte után – mind a periférián, mind pedig az centrumban folytatódott. Az intenzív fejlődés, az innovációk (pl. újabb és újabb mobiltelefonok, tabletek, stb. melyeknek a szolgáltatásait a fogyasztók többsége ki sem használja, részben mert azt külön meg kell fizetni) továbbra is alapvetően a fejlett országok kezében összpontosultak, de a technológiai paradigma kimerülése már érződött: az innovációk növekedése összességében megállt (5. ábra). Technológiai ugrásra, új „Kondratyev ciklus” megindítására lett volna (van) szükség. Egy ilyen ugrás azonban alapvető változásokat igényel a termelési, az ágazati, az intézményi szerkezetben (csomópontválság), és végrehajtása messze nehezebb, és jóval költségesebb, mint egy adott technológiai paradigmán belül fejleszteni, például a mikrochip-alapú számítógépeket hálózatba összekötni az internet segítségével. A tudományos alapok az ugráshoz készen állnak (mint arról már a 6. fejezetben szoltunk), de alkalmazásuk feltételei még nem.

Az elértéktelenedett tőkék által képviselt veszteséget valakinek viselnie kell. Értelemszerűen a tőkének, a legnagyobb tőkéknek kellene, de a piaci erőviszonyok ezt nem engedik meg. Az olyan ugrást, amelyre most szükség van, a 70-es évek válsága végrehajtotta, a válság terheit (az elértéktelenedett tőkékből eredő veszteséget) a piaci áthárítási mechanizmusokon keresztül a fejlődő országokra, és persze az állami fejlesztési kiadásokon keresztül (is) a munkaerőpiacra hárítva.

A váltás késett (késik), ahogy a 70-es években késett, hiszen már 1971-ben megvolt az Intel mikroprocesszora. A felhalmozott és leértékelődött tőke (4. fejezet) egyre csak nőtt és értékesülést keresett, amit a pénzügyek jóvoltából a hitelezés segítségével meg is talált (ahogy a 70-es években a petrodollárokból nyújtott hitelek a fejlődő országokat).

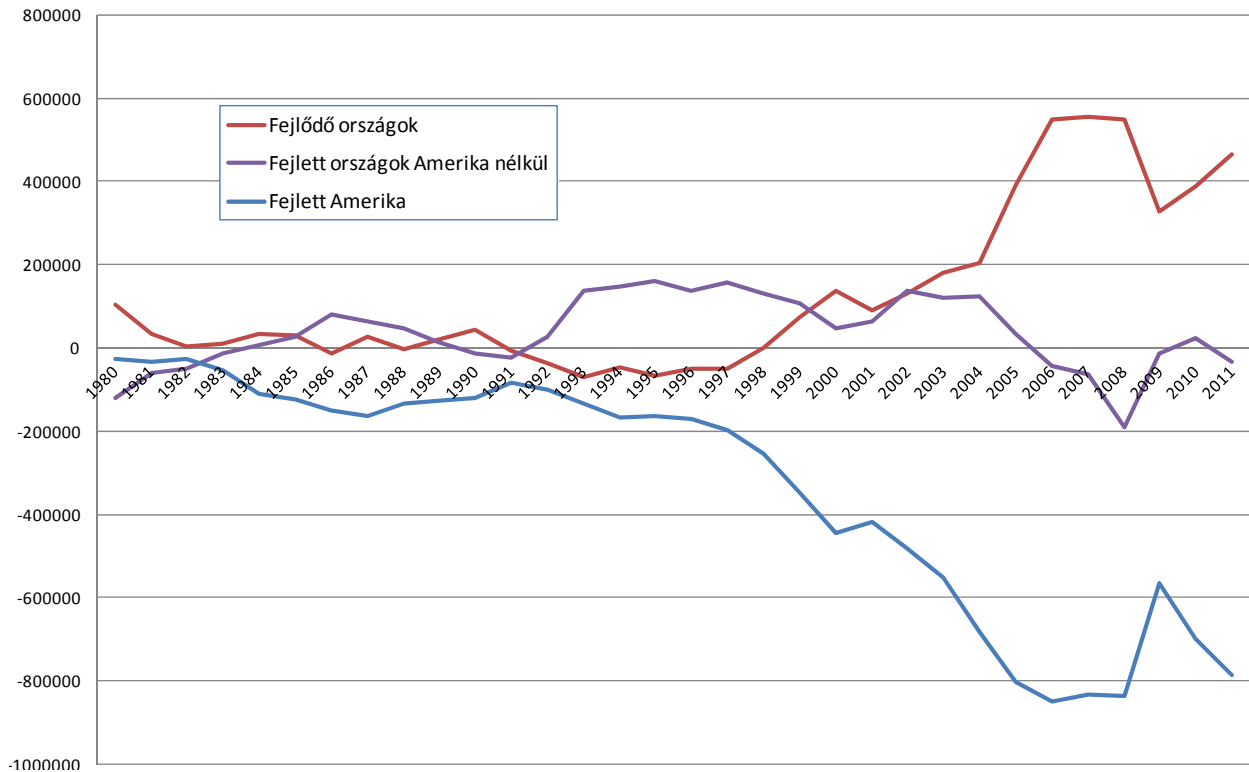
Csakhogy a 90-es években, éppen a globalizáció „*lex mercatoria*”-ájának⁸⁴ (kereskedelmi jogának) köszönhetően, az IMF-programok fegyelmező ereje jóvoltából a fejlődő országok sora többé-kevésbé fegyelmezett pénzügyeket, független, az inflációra ügyelő nemzeti bankokat, az eladósodásra jobban ügyelő költségvetési tanácsokat épített ki – fejlesztő államai mellett. A globális nagytőkének kedvező feltételek elterjesztése (a sokat bíralt „*one fits all*”) visszaütött: a kiszámítható pénzügyek egyben csökkentették a tőke számára oly jövedelmező buborékok kialakulásának esélyét – legalábbis a fizetőképessé vált feltörekvő piacok nagy részén.

A perifériák piagai ezért, és a korábbiakban leírtak (állami politikák, saját fejlődés, termelékenységnövekedés) miatt telítődtek, és a „túlcsordult” fölös tőke a centrumot is elérte. A centrumban így feltámasztott kereslet szívóhatást gyakorolt a periféria áruira, sőt tőkeexportjára is. Ez utóbbiak – részben éppen a centrum tőkéje által termelt termékek és szolgáltatások, de a periféria fejlettebb országainak saját működő tőkéje is – más perifériák piagai mellett a centrum piacaira ömölve felgyorsították a centrumban a hitelek előrehozása révén megnövelt piacok telítődését. A bumeráng célba ért. Vagy, hogy a korábbi hasonlatunkat idézzük fel, a hullám a partról visszaverődött oda, ahonnan elindult.

Az eseményeket illusztrálja a fejlődő és fejlett országok kereskedelmi egyenlegének alakulása (9. ábra). A 90-es évek után a fejlődő országok exportja meglóduzott, a 2000-es években növekvő kereskedelmi aktívumot halmoztak fel egészen a válságig, miközben az Észak-Amerika nélkül vett fejlett országok aktívuma 2004 után elolvadt, Észak-Amerika (lényegében az USA)

⁸⁴ Szigeti (2011).

9. ábra
A fejlődő országok, a fejlett Amerika és az Amerika nélküli fejlett országok
kereskedelmi mérlegegyenlege, 1980-2011
(millió dollár)

Forrás: UNCTADstat Merchandise trade balance, annual, 1948-2011
<http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=100>

kereskedelmi hiánya pedig rohamos romlásba fordult.

A külső áthárítás lehetőségének kimerülésével a válság magán a centrumon belül, annak belső periferiáján koncentráldott.

10) A KÉT HOSSZÚCIKLUS AZ USA GAZDASÁGÁN KERESZTÜL

A hosszú távú tőkemegtérülési ciklusokat fentebb igyekeztünk aggregát adatokkal illusztrálni. A folyamat egy-egy szemszögből, egy-egy perifériás vagy félperifériás ország példáján is megvilágítható,⁸⁵ még ha a sajátos körülmények – az ország történelmi

helyzete, abból fakadó gazdasági kapcsolatai, az ezekkel részben összefüggő adott kormánypolitikák stb. – jelentősen befolyásolhatják is a konkrét megjelenési formát. Így van ez minden országnál, de van közöttük egy, amelyik a globális kapitalizmus most véget ért „Kondratyev-ciklusának” jellemzőit különösen jól illusztrálja.

A világgazdaság fő ereje és motorja a második világháború óta lezajlott⁸⁶ két hosszúciklus alatt az USA volt. A periódus második hosszúciklusában ez a szerep a korábbiaknál nagyobb mértékben *közvetett módon*, transznacionális vállalatain keresztül érvényesült, miközben változatlanul megmaradt a pénzügyeken (a dollárba vetett bizalmon) keresztül érvényesülő vezető szerep.

Az első hosszúciklust, annak felmenő ágát, az amerikai pénzügyek oldalán a dollárstandard határozta meg, amelynek tálján az USA-nak kevésbé kellett ügyelnie az

⁸⁵ Erre kísérletet tettünk Brazília példáján (Artner 2012b), valamint ezt illusztrálják az Írországról (Artner 1998b, 2011a), Görögországról (Artner 2012a) és az eurózóna válságáról (Artner-Róna 2012) szóló tanulmányaink is.

⁸⁶ Az 1929/33-as válság lényegében a II. világháborúig nem szülte meg az új hosszúciklust.

inflációra. Kedvező volt számára, hogy az elkényelmesedő gazdaság versenyképességének romlásával, az áremelkedéssel párhuzamosan növekvő kamatok a dollárban való tartalékolást serkentette. A rendszer e belső feszültségek – a dollár értékvesztése és rögzített árfolyama közti ellentmondás, a dollár iránti bizalom megingása és ennek következtében az USA aranytartalékainak kimerülése – miatt 1971-ben összeomlott, és néhány év múlva kitört a 70-es évek csomópontválsága. Az olajárak egekbe szökésekor a Fed átmenetileg a pénzmennyiség szabályozásával próbálkozott (1979-82), majd visszatért a kamatpolitikához. Ez az új kamatpolitika azonban lényeges elemeiben tért el a korábban alkalmazott kamatpolitikától. Egyfelől a Fed a 70-es évekig nem hozta nyilvánosságra kamatdöntéseit, azok csak az állampapírokkal kapcsolatos nyílt piaci műveletek jóvoltából hatottak a gazdaságra. E késés miatt az infláció szabályozása is nehezkesebb volt (a 70-es évek második felében az áremelkedés különösen magasba szökött). 1982-től azonban a Fed – Paul Volcker vezetése alatt – első számú céljául tűzte az infláció alacsonyan tartását és ennek megfelelően ettől kezdve a kamatdöntésekről azonnal értesülnek a gazdaság szereplői.⁸⁷

Másfelől ez már az új intézményeket igénylő új hosszúciklus kora, amelyben a tőke szabad allokációját, valamint az állami költségek finanszírozását éppen stabil árak és alacsony kamatok biztosítják. Az áremelkedést korlátozó kamatpolitika tehát igazán aktívá vált, és ez a rendszer vált uralkodóvá a 70-es évek csomópontválságából kiemelkedő új Kondratyev-ciklusban, a transznacionális monopolkapitalizmusban. Innen a nemzeti bankok függetlenségének igénye és az infláció alacsonyan tartásának, ezen belül is az ezt szolgáló aktív kamatpolitikának az igénye. *„Amióta Paul Volcker stabilizálta az inflációt a 80-as évek elején – mondja Marvin Goodfriend, az egykor a Fed-nél vezető beosztásban lévő professzor –, az elmélet és a gyakorlat sok központi bankot meggyőzött arról, hogy jó ötlet alacsony explicit inflációs célt kitűzni. E gondolkodás elterjedése mögött*

*a Fed áll.”*⁸⁸ (A „lex mercatoria”, a „one fits all” bölcsője az USA.)

Itt szükséges egy kis kitérőt tennünk. Az árszínvonalak kiegyensúlyozottságának igénye a nemzetközi áru- és tőkeforgalom szükséglete. A nemzetközi piacon tevékenykedő aktorok (kereskedők, pénzügyi szereplők) számára az áringadozások árfolyam ingadozásokat jelentenek, amik fokozott kockázatot visznek a rendszerbe. A tőke megtérülés extenzív szakaszaiban azonban – mint láttuk – fokozott nyomás irányul a bér- és áremelkedés irányába, ami versenyképesség-csökkenéssel jár. Ahol ez bekövetkezik, ott az extenzív fejlesztés forrásai kimerülnek, és az infláció mellett a lakosság és az állam eladósodása következik be (tipikus példa Latin-Amerika és az euró válságországainak története). Mivel korunk tőkemegtérülési ciklusai a transznacionális tőke megtérülési ciklusaival egyenlők, az extenzív fejlődésnek ez a kimerülése megakasztja az „áthárítást”, ezzel az intenzív-extenzív szakasz szimbiózisát, vagyis viszsza lehet a centrumra, a tőke intenzív fejlődésre képes részeire is.

Az infláció és a bérek, illetve a foglalkoztatás közti összefüggést már régen felismerték – pontosabban a nominálbérek és a munkanélküliség összefüggését. Ez a függvénykapcsolat – az azt statisztikailag az Egyesült Királyság példáján kimutató új-zélandi közgazdász nevéből – Philips-görbéként vált ismertté. A magasabb foglalkoztatási szint (alacsonyabb munkanélküliség) magasabb béreket eredményez, ami felhajtja az árakat, inflációt okoz. A Fed politikájának 1970-es évek végi, 1980-as évek eleji fordulata ezek alapján úgy is meghatározható, mint olyan politika, amely a foglalkoztatást beáldozta az infláció alacsonyan tartása érdekében. Mégpedig azért, mert a munkanélküliség kedvező hatást gyakorol a tőkemegtérülésre a munkabérek leszorításával, illetve az ingyen többletmunka (intenzívebb munka) piaci alapú kikényszerítésével.

Mindezek alapján megállapítható, hogy *az infláció általános kordában tartása a befektetéseit a globális mértékben allokáló tőke érdeke. Ebben az értelemben a jegy-*

⁸⁷ Fed San Francisco (2003).

⁸⁸ Goodfriend (2011).

bankok függetlensége is az. Amennyiben ugyanis az árstabilitást a kormány alárendelheti a gazdasági növekedésnek, például belföldi keresletélénkítés útján, az elkerülhetetlen infláció és eladósodás befullasztja az extenzív fejlődést. Ez az ellentmondás, t.i. egyrészt a perifériák államainak gazdaságfejlesztési igénye, amelyet gyakorta táplál a szegénység csökkentésének vágya, és másrészt az intenzív fejlődésre való képtelensége, ami miatt a fejlődés extenzív jellege inflatorikus hatású, mindennek ellenére makacsul hatott az elmúlt évtizedekben, és megmutatkozott a perifériák visszatérő válságaiban – amelyek maguk a globális tőke válságainak lecsapódásai. *Innen az exportorientáció versus belföldi keresletélénkítés, illetve a külső egyensúlytalanság versus belső egyensúlytalanság egymást váltó gazdasági-gazdaságpolitikai dichotómiája is.*

A tőke természetéből következik, hogy az áremelkedésekkel szembeni érdekeltség mellett egyidejűleg az ellenkező érdekeltség is érvényesül: a fejlettségi különbségek miatt és az ezekre épülő tőkemegtérülési szakaszok hullámozása okán az egyes országok áremelkedési üteme, inflációra való hajlama erősen eltér, amit a fluid tőke mindig kész kihasználni akár eszkbuborékok, akár a spekuláció „rendes” menete, akár spekulációs „támadások” formájában.

Ez a hatásmechanizmus fékeződött le az IMF-politikák nyomán sikeresen stabilizált és/vagy a fejlesztő államok által dinamizált fejlődő országokban, visszanyomva a centrumba a tőkefőlölség értékesítésének terhét, és így „csomóponti” kérdésként vetve fel a globális tőkemegtérülés jövőbeli lehetőségeit.

De térjünk vissza az USA-ra! Az infláció – háttérben a kamatok – alacsonyan tartását az USA a dollár kulcsvaluta-szerepe miatt is megengedhette magának: nem kellett magas kamatokkal az országba csábítani a megtakarításokat.

A két tőkemegtérülési ciklus eltérő kamattrendjei jól kivehetők a 10. ábrából. Ahogyan a költségvetési hiányból fakadó eladósodás is, amit jórészt az USA-ba áramló tőke finanszírozott. Az ábra azonban mást is mutat. Jól kirajzolódik a lekötött állótőkéhez viszonyított profit arányának a

két ciklusban eltérő alakulása.⁸⁹ Bár jól láthatóak a rövidtávú (konjunkturális) ciklusok is, figyelmünket most a hosszabb távú trendekre irányítjuk.

- * Az első „Kondratyev”-ciklusban a profitráta a 60-as évek közepén éri el csúcspontját, onnan kezdve csökkenő trendet vesz fel. Az első ciklusszakasz az intenzív fejlődést, a második az extenzívét tükrözi. A 70-es évek növekvő szakasza (1974-78) egybeesik azzal az időszakkal, amikor a fejlődő országok adóssága felpörög.
- * A profitráta a 70-es évek csomópontválsága következtében süllyed mélypontjára, és csak az új ciklus és az annak megfelelő neoliberális intézményrendszer (a kapitalizmus formaváltása, „belső ugrás”) következtében lendül fel újra 1982 után.
- * A második „Kondratyev”-ciklusban a profitráta hullámozásokkal, de növekszik, ám még az időszak végén sem éri el az előző ciklus csúcspontját. Ez a tény a profitráta hosszú távú csökkenő tendenciáját is mutatja.
- * Kiválóan látszik a 90-es évek információtechnológiai fellendülése, az e téren meginduló intenzív fejlődés profitgeneráló szakasza az 1997-es konjunkturális csúcsponttal, majd a csökkenés (extenzív szakasz), amit 2001 után a pénzügyi alapú fellendülés követ (az extenzív szakasz kimerülésével annak megnyújtása a centrumon belül felpörgő hitelezés jóvoltából – „belső áthárítás”).
- * A második „Kondratyev”-ciklus, benne az USA vezető szerepének sajátosságaként, valamint az állami mentőcsomagoknak köszönhetően⁹⁰ a profitráta a 2008-ban kitört válság hatására sem marad alacsony, már 2008 után emelkedésbe vált, 2011-re meghaladja a ciklus (de nem a 60-as évek!) csúcspontját. A transznacionális monopolkapitalizmus

⁸⁹ A profitráta értékeit kétféleképpen felszoroztuk, hogy az ábrába sűrített folyamatokat jobban tudjuk szemléltetni. Ugyanebből a célból 4-gyel osztottuk a bér per profit arányt. A lényeg ugyanis nem annyira az abszolút értékekben, hanem a trendekben rejlik.

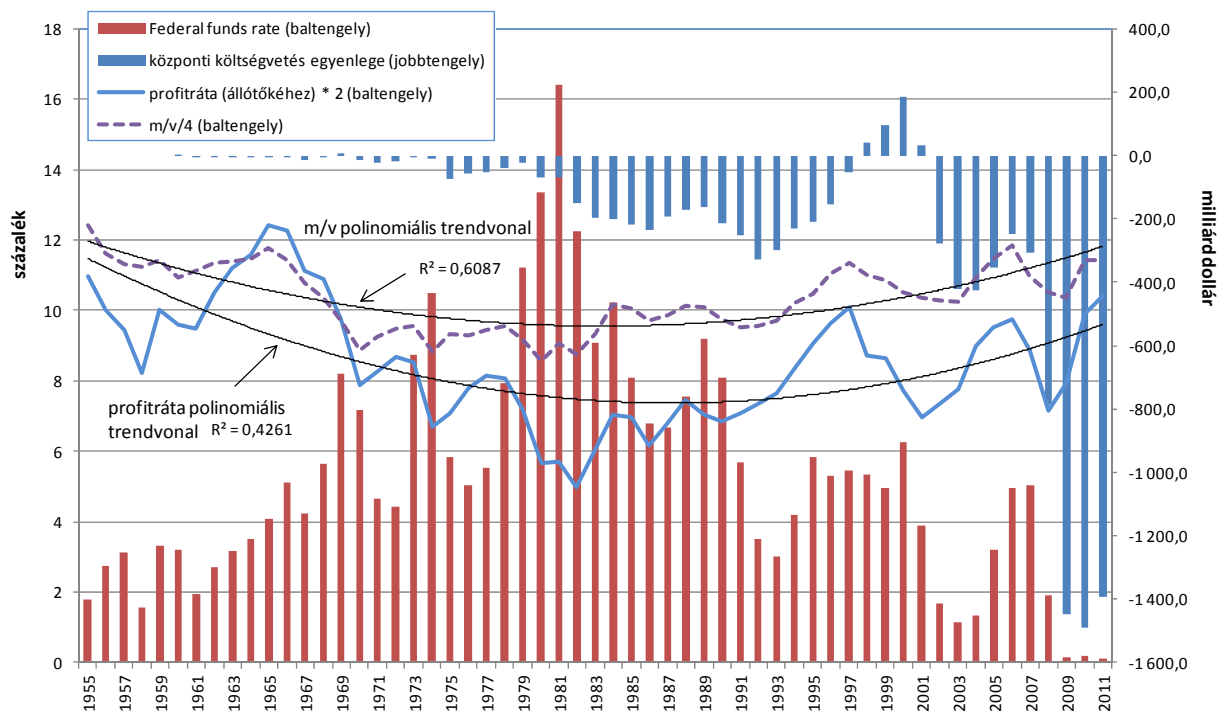
⁹⁰ A mentőcsomagok és a pénzügyi alapú fellendülésről (pénzügyi luftballonról) ld. Farkas (2012).

globális tőkéje a fejlődő (kevésbé fejlett) országokban is tud értékesülni, és onnan jövedelmet átszivattyúzni. Mint már a válság kirobbanásáig vezető úttal kapcsolatban hivatkoztunk rá, a Világbank legutóbbi jelentése is megállapítja, hogy a fejlődő országokból kivont profitok éves értéke 2000 és 2008 között több mint tízszeresére emelkedett.⁹¹ Az USA külföldről származó beruházási jövedelme pedig ugyanebben az időszakban (folyóáron) meghaladta a 2 billió (2000 milliárd) dollárt, és évi átlagban több mint háromszor akkora volt, mint a 90-es években. De az USA a fejlett világból is képes jövedelmet bevonni, és a 2000-es években minden nagy (fejlett, fejlődő)

akkor a viszonylag kis különbségek is beszédesek.

- Az éves átlagok alapján 1990 és 1999 között az 1982-1989-es periódushoz viszonyítva a kelet-európai régióból, Latin-Amerika és a Karibi térség országaiból, illetve a fejlődő országokból származó jövedelmek nőttek a leggyorsabban, a 2000-2008 között viszont az Európából (főleg az EU-ból) származó jövedelmek nőttek nagyobb ütemben, mint a fejlődő országokból származóak.⁹² Ez a változás is a „belső áthárítás” működésére utal.
- 2009-2011 között azonban ismét a fejlődő országokból (mindenekelőtt Közel-keletről és a latin-amerikai

10. ábra
Irányadó kamatláb (federal funds rate), profitráta állótőkéhez, profit/bér,
kölségvetési egyenleg az USA-ban, 1955-2009
(százalék és milliárd dollár)

Megjegyzés: A profitrátát (p/állótőke) 2-vel szoroztuk, az értéktöbblet-rátát (m/v) pedig 4-gyel osztottuk, hogy a szemléletesség érdekében jól láthatóan férjenek fel az ábrára. A trendalakuláson ezek a műveletek mit sem változtatnak.

Forrás: US Bureau of Economic Analysis Table 1.1., Table 1.7.5., Table 1.10., Table 3.2. és Federal Reserve Statistical Release <http://www.federalreserve.gov/releases/h15/data.htm>

régióból hasonló mértékben (három-három és félszeresen) növelte az onnan befolyt beruházási jövedelmeit. Ugyan-

⁹² Bureau of Economic Analysis. U.S. Direct Investment & Multinational Companies (MNCs). Direct Investment Abroad, Direct Investment Income Without Current-Cost Adjustment. Interactive database http://www.bea.gov/iTable/index_MNC.cfm

⁹¹ WB (2012), 40. o.

nagyrégióból) emelkedtek gyorsabban a bevont jövedelmek, Európa ismét hátrébb szorul az ütemet tekintve.⁹³

A negyedik adatsor, amelynek alakulását a 10. ábra mutatja, a vállalati nettó eredmény és az összes munkakompenzáció (röviden: a profit per bér) arány, amelyet Marx nyomán szokás *értéktöbblet rátának*, vagy *kizsákmányolási rátának* is nevezni. Ez is a profitrátához hasonló trendet ír le, és hűen tükrözi a két Kondratyev-ciklus fel- és leszálló szakaszait, a második ciklus megváltozott jellegét, a transznacionális világrendben az USA tőkéjének vezető pozícióját, a ciklus pénzügyi eszközökkel történő (az új technikán alapuló új ciklust, a szerkezeti megújulást elodázó) további meghosszabbítását.

- * A 60-as évek közepéig viszonylag magas (44-47%-os) kizsákmányolási ráta a 70-es évekre lecsökkent, mélypontját 1981-ben érte el (34,3%). A profitráta és a kizsákmányolási ráta egyaránt a tőkemegtérülési hosszú ciklus intenzív és extenzív szakaszának jellegzetességeit tükrözik: az extenzív szakasz idején csökkennek, az intenzívben növekednek.
- * Az új hosszúciklus az új fejlettebb technológiákra való átállással megemelte mind a profit-, mind az értéktöbblet rátát. Mindkettő 1997-ben, a mikroelektronikán alapuló hosszúciklus tetőpontján érte el csúcát (rendre 3,9 és 45,4%). A további fejlemények – különösen a 2002-2001-es válságot követően – már a belső áthárítás, az USA lakosságát is elérő hitelezési boom hatásáról szólnak.
- * A 2000-re kialakuló válság a pénzügyek jóvoltából tette lehetővé a termelés továbbfutását. A kizsákmányolási ráta növekedéséből – vagy, ami ugyanaz, csak más oldalról: a bér/GDP arány csökkenéséből – következő elégtelen kereslet az előrehozott vásárlásokat jelentő hitelezéssel lehetett ellensúlyozni magán az USA-n belül is, ezért a hitelezést maga a Bush-kormányzat is erősen támogatta.⁹⁴ Ez lehetővé tette a profit- és kizsákmányolási ráta további növelését, legalábbis

addig, amíg a hitellel generált piacok is telítődtek.

- * A 2008-ban felszínre törő válság átmeneti hatását követően a kizsákmányolási ráta – a profitrátával karöltve – ismét fellendült a mesterséges konjunktúra-élenkítés következményeként.

A 10. ábra tehát a két hosszúciklus (az állammonopolkapitalizmus és a transznacionális monopolkapitalizmus) közötti váltást ábrázolja az 1980-82-ben megtörő (ellenkezőjükbe forduló) trendekkel. Illusztrálja továbbá a transznacionális monopolkapitalizmusban megváltozott, sajátos tér-idő viszonyt felvett (illetve felerősített) intenzív-extenzív szakaszokat és a mesterséges pénzpumpás ciklushosszabbítást is azzal, hogy sem a profitráta, sem a kizsákmányolási ráta nem fordult tartós esésbe a ciklus végén. Az ábra, a hozzá tartozó, a dolgozatban felhozott és citált háttéradatokkal, világgazdasági változásokkal, és ezek elemzésével együtt azt is jelzi, hogyan merültek ki a transznacionális kapitalizmus „külső” áthárítási körei a 2000-es évekre, és tették szükségessé, hogy a legfejlettebb országok tőkéje „belső áthárítással” saját működési alapjai ellen forduljon. A kapitalizmus mindenképpen hosszú ciklusának határához, „csomópontválsághoz” ért.

11) A JÖVŐ PERSPEKTÍVÁI

A fent leírt globális változások arra utalnak, hogy a transznacionális világrend architektúrája alapjaiban megrendült. Az a csomópontválság, amelyben ma élünk, ismét jelentős intézményi változásokat, *új világrendet* („belső ugrást” vagy formációváltást) követel.

Hogy ez az erőcentrumok átrendeződésével történik-e, vagy gyökeres társadalmi változással, még nyitott kérdés. Kísérletet teszünk három hipotézis felvázolására.

- * Ha „csak” arról lesz szó, hogy az új erőcentrumok (BRICS, kiváltképpen a Kína által vezetett Ázsia) veszik át a globális kapitalizmus irányítását az USA-tól és a tőle függő Európától, mintegy újrajátszva a most válságba jutott paradigma kö-

⁹³ Uo.

⁹⁴ Biedermann (2011), 9. o.

reit, akkor – tanulva a történelem hasonló nagy váltásaikor bekövetkezett helyzetéből – a világ a régi és új erőcentrumok közötti háború elé néz.

o A világ hadikiadásai konstans dollár-áron számolva 1995-ig csökkentek, 1995 és 1999 között stagnáltak, azóta viszont 60 százalékkal nőttek, és értékük meghaladja az 1988-ast. 2002 és 2011 között 81-ről 51-re csökkent azoknak az országoknak a száma, amelyek a standardizált rendszer szerint jelentést tesznek az ENSZ-nek védelmi kiadásaikról. Bár Kína rendületlenül elkötelezett a „békés együttélés öt doktrínája mellett”,⁹⁵ mára mégis a világ második legnagyobb fegyverkezési kiadásaival rendelkező országgá vált. 2011-ben a leggyorsabban Afrikában nőttek a fegyverkezési kiadások.⁹⁶ Afrika természeti kincseiért (olaj, a korszerű híradástechnikai és hadiipari eszközökben használt ritka fémek stb.) az utóbbi években megindult a versenyfutás.⁹⁷ A kontinensről a tőke kivonás a 2000-es években felgyorsult.⁹⁸ Kína afrikai működőtőke-beruházásai, sőt fegyverexportja is gyors ütemben nő. Afrika kapcsán élesen szemben áll egymással Kína és az USA-vezette „Nyugat” elképzelése a követendő gazdasági „modell”-ről.⁹⁹

* Ha az új erőcentrumok más algoritmus szerint kívánnának működni – amire a BRICS eddigi gyakorlata halvány reményt ad¹⁰⁰ –, és/vagy a profitorientált

termelést fenntartó tulajdonviszonyokat magukban a „rég” centrumokban kívánnák felváltani egy fenntarthatóbb társadalmi-gazdasági-környezeti rendszerben érdekelt társadalmi erők – aminek jelei azonban igen haloványak –, akkor az összecsapásra az egyes országokon belül, polgárháborús formában, majd annak eszkalálódásával, ismét csak világméretű háborúval kerülne sor.

* Ezekkel az aggasztó scenáriókkal szemben megnyugtatóbbnak tűnik a probléma globális szabályozással történő megoldása.¹⁰¹ Kérdés azonban mit szabályoznának, hogyan, és főleg kik? *Cui prodest?* Ami nem szabályozható nemzeti szinten – ezért globálissá vált –, az hogy lenne szabályozható globális szinten? És vajon a mostani szabályozás – a neoliberais rend a maga washingtoni konszenzusával és „lex mercatoria”-jával – miért alakult úgy, ahogy? Már az is tévedés volt? Mi biztosítja, hogy a mostani nem lesz az? Hogy tudnának szabályozni azok, akik a jelenlegi szabályozókat alkották és/vagy alkalmazták, viszont képtelenek voltak észrevenni azok fatális, a világot globális válságba sodró hibáit?¹⁰² Nem volt-e szabályozás 1929/33 után (Glass-Steagall Act), és nem tűnt-e el a semmibe? Csak a pénzügyeket kellene szabályozni, vagy magát a piaci termelést?

12) ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KONKLÚZIÓ

Dolgozatunkban a tőkemegtérülés hosszú ciklusainak természetét, és két hosszú ciklus lezajlását vázoltuk fel. Áttekintettük a hosszú ciklusok intenzív és extenzív szakaszát,

⁹⁵ A kínai külpolitika összefoglalását ld. Szunomár (2012).

⁹⁶ SIPRI (2012).

⁹⁷ „*Rá kell döbbenünk, hogy a sokak által elhanyagolt/leírt Afrika a jövőben a gazdasági és politikai érdeklődés homlokterébe fog kerülni s ezen a kontinensen is megindul a verseny az energiáért, a nyersanyagokért, a piacért, a befektetési lehetőségekért, a földért*” (Kiss – Tétényi 2009, 288. o.).

⁹⁸ Boyc and Ndikumana (2012).

⁹⁹ Részletesebben Kiss – Tétényi (2009).

¹⁰⁰ Kína külpolitikája, társadalom- és gazdaságsszervezési elvei (Szunomár 2012), vagy Brazília regionális együttműködéseket (a CALC-ot, az UNASUR-t) pártoló magatartása (Artner 2011b), vagy a BRICS kritikája a fennálló globális pénzügyi rendszerről és az IMF-ről, és önálló valutaalap létrehozása felé tett lépései (BRICS 2012).

¹⁰¹ „... a világgazdaságnak ... olyan intézményi változásokra van szüksége, amelyek lehetővé teszik a jelenlegihez hasonló válságok elkerülését. Ehhez egy, a mainál lényegesen szabályozottabb globális piaci rendszerre lenne szükség” (Simai 2009, 22. o.). „A nemzeti szabályozási kereteken túlnőtt bankokat és vállalatokat hatékonyan csak nemzetközi szinten lehet ellenőrizni” (Szanyi 2009, 25. o.).

¹⁰² „Az állam és a szabályozó hatóságok kiszámíthatatlanul viselkedtek a világ legfejlettebb pénzpiacán, (az USA-ban) is” (Magas 2011, 54. o.).

a ciklusok végén jelentkező csomópontválságok belső ugrást vagy formációváltást követelő szerepét. Bemutattuk, hogy hogyan globalizálódott a hosszú ciklus az 1970-es éveket követően, a transznacionális monopolkapitalizmus kialakulásával térben szét, időben összezsúsztatva a hosszú távú tőkeértékesülési ciklus extenzív és intenzív szakaszát.

A jelenlegi csomópontválságig vezető fejleményekről szólva illusztráltuk, hogy a világgazdaság hierarchiája ellenére zajló egyenlőtlen fejlődés, a termelékenység emelkedése miatt megnövekedett kibocsátás (termelés), és nem utolsósorban a globálissá vált gazdaságszabályozás miatt hogyan „fogytak el”, illetve telítődtek a külső perifériák. Mindez szűkítette a tőkeértékesüléshez szükséges „külső” áthárítási köröket, megakasztotta az újratermelési ciklust, a fölös tőke „túlsordult” és a pénzügyi szférán keresztül „internalizálta” az áthárítást. A tőkefőlösléggben rejlő válság, a perifériák centrumba irányuló tőkeexportjával is, bumerángxént érkezett vissza oda, ahonnan elindult.

A jövőt illetően három hipotézist vázolunk fel a globális átrendeződés lehetséges irányaira és formájára vonatkozóan.

E dolgozat azt igyekezett bemutatni, hogy a 2008-as globális válság nem pénzügyi eredetű. Klasszikus túltermelési válság következményeivel állunk tehát szembe: a tőke túltermelésével, amely a mesterségesen, másod- és harmadlagos módokon keltett fiktív fizetőképes keresletet, mindaddig, amíg ki nem merítette az ebben rejlő – korlátozott – lehetőségeket, és (még mindig részben elodázott) csomópontválságba toroklott. A pénzügyek „elfutása” a piaci gazdaság – fő haszonélvezőinek – érdekei miatt törvényszerűen következett be, hiszen magát e rendszert is csak ezen érdekek tartják fent. A pénzügyi felfúvódás a rendszer terméke, amelyet alapjában a fölös – a termelésbe kellő profittal nem befektethető – tőkék táplálnak, de önmagukban is felfúvódnak (reálfedezet nélküli árfolyamemelkedések). A pénztőke igazi „élősködő” tőke, amely más piaci szereplőktől von el jövedelmet. E lényegét tekintve azonban nem különbözik a tőkétől általában, amely a hierarchia szerinti pozíciója mértékében a

piaci versenyben, illetve általában a munkaerő foglalkoztatása révén teszi ugyanezt.

A szabályok alakulását maga a gazdasági rendszer, annak legerősebb érdekcsoportja, jelen esetben a transznacionális tőke határozza meg. A 20. század második felére kifejlődött transznacionális tőke azonban nem működőképes – s így a történelmileg kezébe került termelőeszközök működtetésére sem képes – ha szabályozókkal gátolják szabad áramlását.

A pénzügyi szabályozással talán ideig-óráig valamelyest gátolni lehet a spekulációt, az eszkbuborékok, az eladósodás egekbe szökését, de ezzel nem lehet elejét venni a nemzetközi tőkeáramlás értékújraelosztó hatásának, a tőkék ciklikus leértékelődésének, a bér/GDP arány tendenciális csökkenésének, egyszóval a kapitalizmus válságainak. A pénzügyi szabályozás nem hogy nem old meg semmit, de ráadásul nem is lehetséges. Ezt mutatják az ötödik éve tartó válságkezelés lépései.¹⁰³ Ezekben a szabályozásokban ugyanakkor fel sem merül az az egyébként nemzetközi összefogással igazán könnyen elérhető cél, hogy véget vessenek a fejlődő országokból a legkülönbözőbb csatornák (alulszámolás, rejtett átutalások, vállalaton belüli transzferárok, „technikai segítség” címén kivont profitok stb.) révén folyó jövedelemkiáramlásnak, vagy általában a nagyvállalatok és magánvagyonok – a gazdag országokat is érzékenyen érintő – adóelkerülésének.¹⁰⁴

A transznacionális monopolkapitalizmus egy jó ideig még tovább élhet, bár ehhez egyre fokozódó mértékben kell alkalmazni gazdasági-társadalmi erőszakot. A csomópontválság valószínűleg csak új formációval oldódhat meg, mert – a „belső ugrás” lehetősége a tőke jelenlegi koncentráltági fokán, és a „külső áthárítási körök”-nek az egyenlőtlen fejlődésből adódó folyamatos szűkülése nyomán – az új érték elosztásának kérdése – mint azt a jóléti állam leépítésének gyorsuló folyamata is mutatja – magán a centrumon belül is kieleződik. Wallerstein megfogalmazásában a világ egy *bifurkáló káoszba* jutott, ahonnan előre (új világrendszer felé) és hátrafelé (vissza a

¹⁰³ Biedermann (2012).

¹⁰⁴ Gravelle, Jane G. (2013).

régibe) is vezet út. A visszaúttal azonban a problémák nem oldódnak meg.

* * * * *

HIVATKOZÁSOK

- Akamatsu, Kaname (1962): A historical pattern of economic growth in developing countries. *Journal of Developing Economies*, 1(1): 3–25, March-August.
- Artner Annamária – Róna Péter (2012): Eurosz(k)epszis: az optimális valuta-övezet elmélete és az euró gyakorlata. *Köz-Gazdaság* VII. évf. 1. sz. 2012. február pp. 83–102.
- Artner Annamária (1989): A nem szocialista világ mikroelektronikai ipara. Kandidátusi értekezés, Budapest
- Artner Annamária (1998a): A délkelet-ázsiai válság és az APEC-folyamat. A F018360 sz. OTKA-program keretében készült tanulmány. MTA VKI, Budapest
- Artner Annamária (1998b): Importált siker? Írország útja az Európai Unióban. In: *Társadalmi Szemle* Vol. 53, No. 6, pp. 57–66.
- Artner Annamária (2002): Délkelet-Ázsia: Válság után, alatt, előtt? *Magyar Tudomány* 47. évf. 7. sz. pp. 856–862.
- Artner Annamária (2003): Válság és globalizáció. *Ezredvég* 13. évf. 2. szám. február
- Artner Annamária (2011a): A válság anatómiája — az írországi példa. *Statisztikai Szemle*. Vol. 89, No. 12, december, pp. 1269–1288.
- Artner Annamária (2011b): Új regionalizmus és válságmenedzsment. *Fejlesztés és Finanszírozás* 2011. Vol. 9, No. 1, pp. 31–41. <http://www.ffdf.hu/hu/2011-1/uj-regionalizmus-es-valsagmenedzsment>
- Artner Annamária (2012a): Út a keresztre – Görögország kálváriája. *Külügyi Szemle* Vol. 11, No. 2, pp. 165–194.
- Artner Annamária (2012b): Ahol a válságkezelés már a válság előtt megkezdődött – Brazília. In: *A változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások II. Európán kívüli régiók*. Szerk.: Farkas Péter, Meisel Sándor, Novák Tamás. MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Budapest
- Biedermann Zsuzsanna (2011): Az amerikai pénzügyi szabályozás története. *Műhelytanulmányok* 92. szám, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, 2012. november
<http://www.vki.hu/mt/Mh-92.pdf>
- Biedermann Zsuzsanna (2012): A nemzetközi pénzügyi rendszer szabályozásának kihívásai. In: Farkas Péter, Meisel Sándor, Novák Tamás (szerk.) *A változó világgazdaság - útkeresések, tapasztalatok és kilátások: 1. köt.: Globális kérdések* Budapest: MTA KRTK Világgazdasági Intézet; Világgazdasági Kutatásokért Alapítvány, 2012. pp. 80-96. (ISBN:978-963-301-588-9)
- Boyc, James K. and Ndikumana, Léonce (2012): *Capital Flight from Sub-Saharan African Countries: Updated Estimates, 1970 – 2010*. Research Report, Political Economy Research Institute University of Massachusetts, Amherst, October 2012
http://www.peri.umass.edu/fileadmin/pdf/ADP/SSAfrica_capitalflight_Oct23_2012.pdf
- BRICS (2012): Fourth BRICS Summit: Delhi Declaration. New Delhi, March 29, 2012 <http://www.brics.utoronto.ca/docs/120329-delhi-declaration.html>
- Bródy András (1980): *Ciklus és szabályozás*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- Bródy András (1984): *Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- Curristine, Teresa – Lonti, Zsuzsanna – Joumard, Isabelle (2007): *Improving Public Sector Efficiency: Challenges and Opportunities*. OECD Journal on Budgeting Volume 7 – No. 1, ISSN 1608-7143 <http://www.oecd.org/gov/budgeting/43412680.pdf>
- Csaba László (2008): *Módszertan és relevancia a közgazdaságtanban*. A mai

- közgazdaságtan és a társtudományok. Közgazdasági Szemle, LV. évf., 2008. április (285–307. o.)
- Csaba László (2013): Kérdőjelek a közgazdaságtanban és oktatásában. Közgazdasági Szemle, LX. évf., 2013. január (47–63. o.)
http://www.csabal.com/downloads/kerdojelek_a_kozgazdasagtanban.pdf
- Csáki György (2006): A nemzetközi gazdaságtan és a világgazdaság alapjai. Napvilág Kiadó Budapest
- Farkas Péter (2002): A globalizáció fenyegetései. A világgazdaság és a gazdaságelméletek zavarai. Aula Kiadó, ISBN: 963 9478 10 5
- Farkas Péter (2012): A világgazdasági válság elhúzódásának mélyebb okairól. A pénzügyi egyensúlytalanságok és a modell. In: Szerk.: Farkas Péter, Meisel Sándor, Weiner Csaba: Elvesztett illúziók. A világgazdaság tartós válságáról. (Tanulmánykötet Fóti Gábor kollégánk emlékére). Budapest; MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Világgazdasági Kutatásokért Alapítvány, (ISBN 978-963-301-583-4). pp. 26–48.
- Fed San Francisco (2003): How did the Fed change its approach to monetary policy in the late 1970s and early 1980s? Federal Reserve Bank of San Francisco. January 2003.
<http://www.frbsf.org/education/activities/drecon/2003/0301.html>
- Goodfriend, Marvin (2011): A Short History of Inflation Targeting at the Federal Reserve. Q&A with Marvin Goodfriend. Interviewed by Doug Campbell. Federal Reserve bank of Cleveland. 05.02.11 http://www.clevelandfed.org/forefront/2011/spring/ff_2011_spring_01.cfm
- Gravelle, Jane G. (2013): Tax Havens: International Tax Avoidance and Evasion. Jane G. Gravelle – Senior Specialist in Economic Policy. CRS Report for Congress Prepared for Members and Committees of Congress. Congressional Research Service. 7-5700 www.crs.gov R40623. January 23, 2013
<http://www.fas.org/sgp/crs/misc/R40623.pdf>
- Hammes, David – Wills, Douglas (2005): Black Gold – The End of Bretton Woods and the Oil-Price Shocks of the 1970s. The Independent Review, Vol IX, No 4, Spring, pp 501–511.
<http://faculty.washington.edu/dtwills/resources/Black-Gold-IR.pdf>
- Hronszky Imre (2002): Kockázat és innováció. A technika fejlődése társadalmi kontextusban. Szerk.: Németh Vilmos. © Dr. Hronszky Imre ISBN 963 202 476 1
- Kádár Béla (1977): Év végi gondolatok a világgazdasági helyzet alakulásáról. Kézirat, MTA VKI, Budapest
- Kalmár László (1986): Integrállevél. Gondolat, Budapest ISBN 963 281 718 4
- Kiss Judit – Tétényi András (2009): Kína politikai és gazdasági érdekei Fekete-Afrikában. In András Inotai - Ottó Juhász eds., *Kína a nemzetközi politikai erőterben, A változó Kína. Stratégiai Kutatások, 2. kötet*, Budapest: IWE - Miniszterelnöki Hivatal, pp. 264–291
- Kojima, Kiyoshi (2000): The “flying geese” model of Asian economic development: origin, theoretical extensions, and regional policy implications. Journal of Asian Economics 11 (2000) pp. 375–401
<http://ejournal.narotama.ac.id/files/model%20asia.pdf>
- Krugman, Paul (1979): A Model of Innovation, Technology Transfer, and the World Distribution of Income. The Journal of Political Economy, Vol. 87, No. 2. (Apr., 1979), pp. 253–266. Stable URL:
<http://links.jstor.org/sici?sici=0022-3808%28197904%2987%3A2%3C253%3AAMOITT%3E2.0.CO%3B2-6>
- Kutsch Zoltán (1987): A tőkés embargópolitika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Magas István (2011): Világgazdasági folyamatok és nemzetgazdasági alkalmazkodás 2001–2011: Fejlett országok (USA) és Magyarország esete. TM 48. sz. Műhelytanulmány BCE Világgazdasági tanszék http://edok.lib.uni-corvinus.hu/459/1/TM48_Magas.pdf

- Mandel, Ernest (1995 [1980]): Long Waves of Capitalist Development: A Marxist Interpretation. London Verso, 1995, ISBN: 1-85984-037-X (első kiadás: Based on the Marshall Lectures Given at the University of Cambridge, Cambridge, Cambridge University Press, 1980).
- Meadows, Donella (s.a.). A Decade Lost, when There Isn't a Decade to Lose. The Donella Meadows Archive. Sustainability Institute. London http://www.sustainer.org/dhm_archive/index.php?display_article=vn274decadeed
- Meisel Sándor (1979): A KGST 30 éve. Kosuth Könyvkiadó, 1979, Budapest
- MOFCOM (2010): Statistical Bulletin of China's Outward Foreign Direct Investments 2010 Ministry of Commerce of People's Republic of China, National Bureau of Statistics of China, State Administration of Foreign Exchange http://images.mofcom.gov.cn/hzs/acc_essory/201109/1316069658609.pdf
- Rozsnyai Ervin (2002): Az imperializmus korszakváltásai, Rozsnyai Ervin, Budapest, ISBN 963 440 541 x
- Schumpeter, J. A. (1939): Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process, New York and London: McGraw-Hill. http://docenti.lett.unisi.it/files/115/17/2/1/BusinessCycles_Fels.pdf
- Simai Mihály (2009): Napjaink globális válságának előzményei és potenciális következményei. Köz-gazdaság, Vol. 4. No 3. pp 13–24. <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/314/1/02-simai.pdf>
- SIPRI (2012): Yearbook 2012. Armaments, Disarmament, and International Security. Summary. SIPRI, Sweden <http://www.sipri.org/yearbook/2012/files/SIPRIYB12Summary.pdf>
- Šmihula, Daniel (2009): The waves of the technological innovations „The waves of the technological innovations of the modern age and the present crisis” by Source: Studia Politica Slovaca, issue: 1/2009, pp. 32–47
- Szalai Erzsébet (2003): Magyarországi újkapitalizmus – integráció – alternatívák. Korunk (Kolozsvár) 2003, No 1.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet.* Új Mandátum. ISBN: 963960948x
- Szalavetz Andrea (2013): A világgazdaság egy metszete a kétezres években – Régi-új világgazdasági jelenségek a globális értékláncok tükrében. MTA KRTK VGI Jubileumi kötet számára készült tanulmány kézírata. Budapest, január
- Szanyi Miklós (2009): A globális válság eredete, fő dimenziói és egyéb jellemzői. In: Farkas Péter (szerk): A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások. 1. kötet. Világgazdasági súlyponteltolódások. MTA KRTK, VGI, Budapest, ISBN 978-963-301-532-2 Ö. pp 7–26. <http://vki3.vki.hu/kot/ecostat/01-Farkas.pdf>
- Szigeti Péter (1991): *Szervezett kapitalizmus.* Mediant, Budapest, ISBN: 963-85033-1-9
- Szigeti Péter (2005): Világrendszerkép. Globális „szabadverseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma. Budapest, Napvilág Kiadó 2005, ISBN: 9639350648
- Szigeti Péter (2011): Társadalomkutatás – mi végre? Politikatudomány, alkotmányjog, világrendszerelmélet. Széchenyi István Egyetem, Publicationes Jaurinenses op. 9., Universitas-Győr Nonprofit Kft., ISBN: 978-963-9819-75-7
- Szunomár Ágnes (2012): Kínai külpolitika, kínai hatalmi politika: folyamatosság és változás. Külügyi Szemle Vol 11. No2. pp. 125–142. <http://www.kulugyiintezet.hu/pub/default.asp?y=2012&t=3>
- UNCTAD (2012): World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies. United Nations Publication, New York and Geneva. ISBN 978-92-1-112843-7
- UNCTAD WIR Annex Tables. <http://unctad.org/en/Pages/DIAE/>

[World%20Investment%20Report/Annex-Tables.aspx](http://www.unctad.org/InvestmentReport/Annex-Tables.aspx)

UNCTAD WIR: World Investment Report Online database.

<http://www.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=5545&lang=1>

UNCTADstat Online: Real GDP growth rates, total and per capita, annual, 1970-2011

<http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=109>

USDC (1954): Statistical Abstract of the United States 1954. Bureau of the Census Library. US Department of Commerce, Washington.

Vernon, Raymond (1971): Sovereignty at Bay: The Multinational Spread of U.S. Enterprises. New York: Basic Books.

Vigvári Gábor (2012): Globalizáció és fejlesztő állam. A nemzetközi rezsimek változásának hatása a fejlesztő államra. Ph. D. értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola http://phd.lib.uni-corvinus.hu/625/1/Vigvari_Gabor.pdf

Wallerstein, Immanuel (2010): Bevezetés a vilárendszer-elméletbe. L'Harmattan, Budapest, ISBN: 978 963 236 283 0

WB (2012): Global Development Finance External Debt of Developing Countries 2012, The World Bank, Washington D.C. http://data.worldbank.org/sites/default/files/gdf_2012.pdf

Went, Robert (2002): Globalizáció – Neoliberális feladatok, radikális válaszok. Perfekt, ISBN 963 394 465 1

Wiener György (2009): Értekezések a materialista történefffogásról. Történelemelméleti és politológiai tanulmányok. L'Harmattan, www.konyvnet.hu, ISBN: 9632361710

Williamson, John (1990): What Washington Means by Policy Reform. Peterson Institute for International Economics. Chapter 2 from Latin American Adjustment: How Much Has Happened? Edited by John Williamson. Published April 1990. November 2002

<http://www.iie.com/publications/papers/paper.cfm?ResearchID=486>

Wilmarth, Jr., Arthur E. (2002): Controlling systemic risk in an era of financial consolidation

<http://www.imf.org/external/np/leg/sem/2002/cdmfl/eng/wilmar.pdf>

WTRG Economics (s.a.): Oil Price History and Analysis

<http://www.wtrg.com/prices.htm>